

גן לאומי מגדל צדק

מדריך למדריך

אבן דרך – גן לאומי מגדל צדק יספר את סיפורה של האבן,
סיפור המייצג את יחסי הגומלין בין האדם והטבע על ציר הזמן.

חזון גן לאומי מגדל צדק

בן אדם למקום

*3639 | | www.parks.org.il

4	תעודת זהות
7-5	על האתר
10-8	טיילת מגדל צדק
	תמצית תחנות המסלול
18-11	דרך המצודה
	תמצית תחנות המסלול
	פריסת התכנים
25-19	המצודה
	תמצית תחנות המסלול
	פריסת התכנים
35-26	גבעת הקברים
	תמצית תחנות המסלול
	פריסת התכנים
41-36	שביל בריכות החורף
	תמצית תחנות המסלול
	פריסת התכנים
61-42	דרך האבן
	על המסלול
	תמצית תחנות המסלול
	פריסת התכנים
63-62	נספחים
64	מקורות

מדריך זה מצטרף לחוברות "מדריך למדריך" שנועדו לסייע למובילי קבוצות ומדריכים בתכנון ההדרכה באתרים.

בחוברת מרוכזים מידע, הצעות לנושאי הדרכה, טיפים, מידע מיוחד המספר על "מאחורי הקלעים" של פיתוח האתר ומידע תפעולי שישרת את המדריך באתר וילווה אותו בביקוריו הראשונים.

גן לאומי מגדל צדק הוא אתר רחב ידיים המציע מגוון אפשרויות טיול ונקודות עניין ומומלץ להגיע ולבקר בו יותר מפעם אחת על מנת לתהות על קנקנו ולהכיר את התכנים הייחודיים לו. חלק מהגן עדיין נמצא בשלבי פיתוח ושילוט וחלק עדיין לא נפתח לקהל. בחלקו הראשון של המדריך מצורף מידע על החלקים הפתוחים לביקור כיום. חוברת זו נכתבה על ידי קרן עוז, אוצרת גן לאומי מגדל צדק, והיא מגישה לכם את המידע הכי רלוונטי לשימוש בביקור באתר.

כללי ביקור והתנהגות:

- 1 הביקור באתר בתשלום.
- 2 נכון ליום כתיבת החוברת, הביקור בתיאום מראש במערכת ההזמנות באתר רשות הטבע והגנים: WWW.PARKS.ORG.IL
- 3 חל איסור על הבערת אש.
- 4 ברחבי הגן בורות מים ומערות פתוחות. שימרו על בטיחותכם ולכו אך ורק בשבילים המוסדרים.

כתיבה וצילום: קרן עוז, "פשוט".

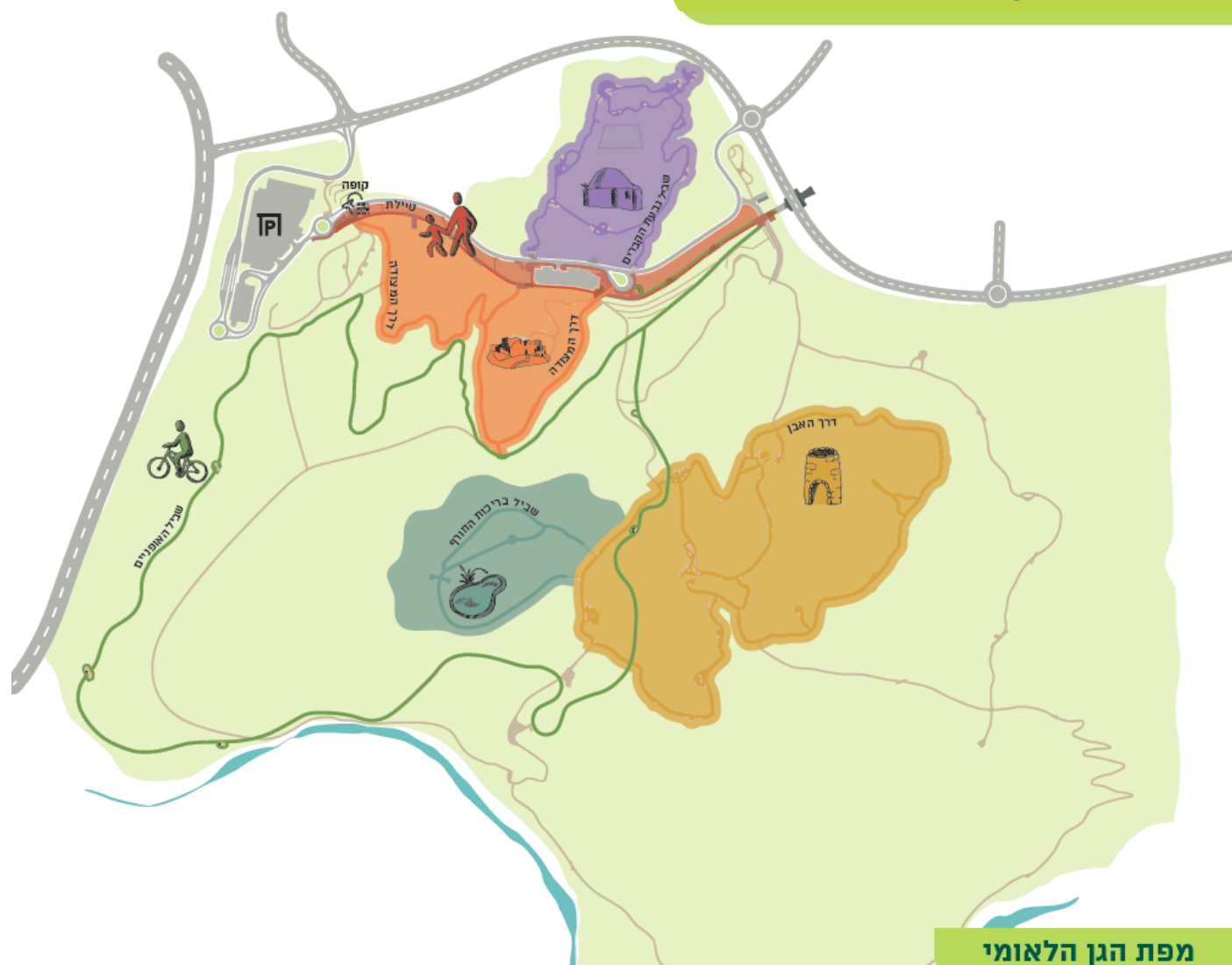
הדמיות ומפות: "סטודיו אבידני".

עיצוב: מיכל פלסקוב.

הפקה: אדר סטולרו מליחי, רשות הטבע והגנים.

אפריל 2022

איזורי טיול ושבילים

מפת הגן הלאומי

טיילת: מחברת בין כניסה ראשית למזרחית ולשבילים השונים.

דרך המצודה: מסלול העולה למצודה או מקיף אותה.

שביל גבעת הקברים: מסלול מעגלי ובו מבני קבורה מתקופות שונות ותצפיות.

דרך האבן: שביל העובר בין כבשני הסיד ומחצבות האבן.

שביל בריכות החורף: מסלול מעגלי בין 3 בריכות חורף.

שביל האופניים

שם האתר: גן לאומי מגדל צדק (מכונה גם בשמו הקדום - מגדל אפק).

מיקום: גן לאומי מגדל צדק נמצא בסמוך לעיר ראש העין. המגיעים מכביש מס' 6 ירדו במחלף נחשונים ומשם ימשיכו לכביש מס' 444 עד לכניסה אל הגן.

גן לאומי מגדל צדק.

מה בסביבה: ראש העין, גבעת השלושה, קיבוץ עינת, כפר סירקין, כפר קאסם, פתח תקווה, קיבוץ נחשונים, אלעד.

אתרי טיול סמוכים: גן לאומי ירקון (ובתוכו תל אפק, מקורות הירקון ובריכת הנופרים), שמורת טבע נחל שילה, גן לאומי מזולאום מזור, גן לאומי מבצר קולה.

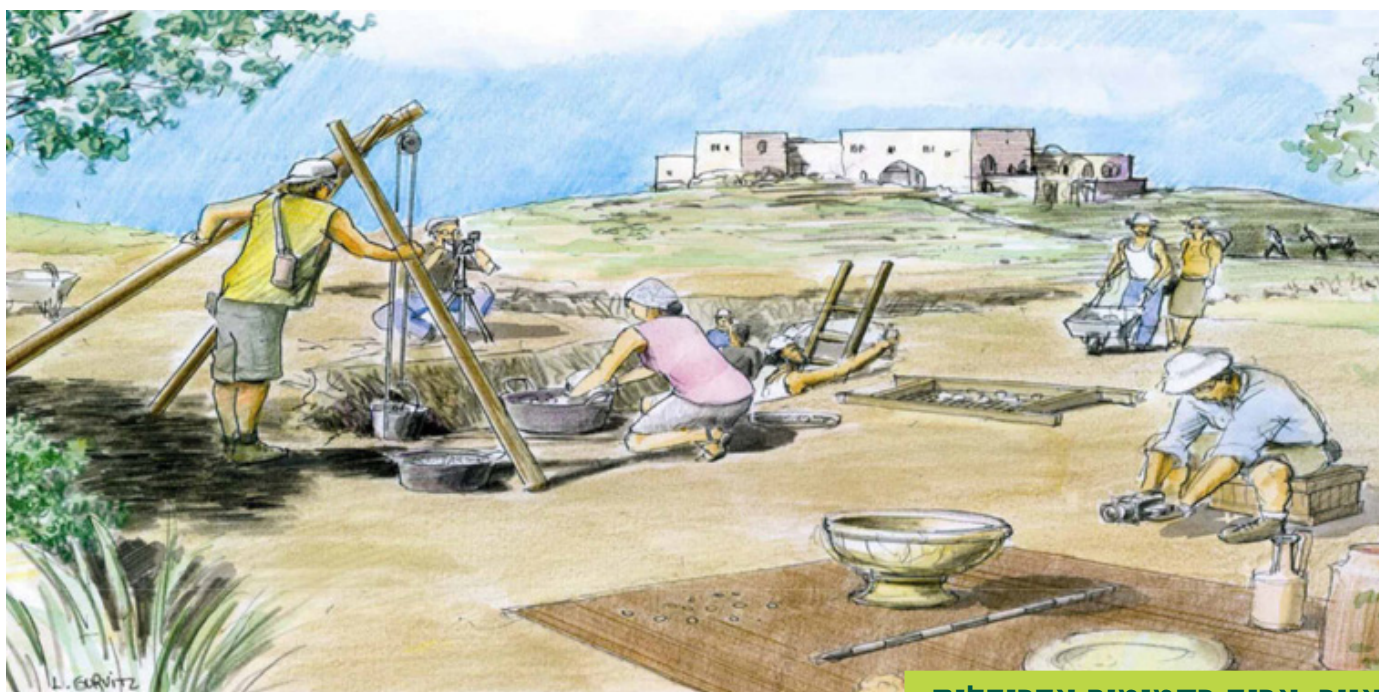

מפת האזור מתוך אתר המרכז למיפוי ישראל

חזון גן לאומי מגדל צדק

אבן דרך - גן לאומי מגדל צדק יספר את סיפורה של האבן, סיפור המייצג את יחסי הגומלין בין האדם והטבע על ציר הזמן. החזון מציג את סיפורו של הגן דרך הביטוי שלו באבן: אבן הגיר היא המסד לצומח ולחי, היא הבסיס לתעשיית האבן; למחצבות ולכבשנים, הבנייה באבן כפי שהיא באה לביטוי במצודת מיראבל ובכפר מג'דל יאבא, הקבורה באבן בגבעת הקברים ועבודות השיקום של המקום כפי שהן באות לביטוי בכל רחבי הגן ובבריכות החורף. זהו "הרעיון המסדר" של הביקור בגן וכל מסלולי הגן פותחו תוך מחשבה על הסיפור המרכזי של הגן - סיפורה של האבן. צירוף המילים "אבן דרך" קושר בין דרך הים הקדומה שעברה כאן ושלל הדרכים העתיקות והחדשות העוברות סביב הגן הלאומי כיום ובין סיפורה של האבן.

איור: אריה רחמימוב אדריכלים

גן לאומי מגדל צדק ממוקם במרכז הארץ ומשתרע על שטח של 1,864 דונמים. מצודת מגדל צדק זכתה לשמות רבים לאורך ההיסטוריה וחשיבותה נובעת ממיקומה בנקודה שחלשה על "דרך הים" ההיסטורית, במעבר בין ביצות הירקון אל הרי השומרון. בשנת 1994 הוכרזה מצודת מגדל צדק כ"גן לאומי" ובשנת 2005 הורחב שטח הגן לגודלו כיום, ונכללו בתוכו מחצבות נטושות ששימשו עד אז כאתרי פסולת ומכלול של כבשני סיד קדומים. בעידן בו אנו חיים, ההכרזה על גן לאומי גדול במרכז הארץ היא מהלך חשוב ויוצא דופן – זוהי נקודת אור במאבק על שימור השטחים הפתוחים במרכז הארץ.

גן לאומי מגדל צדק נמצא בנקודת מפגש בין שלושה אזורים גיאוגרפיים: השומרון, שפלת יהודה ומישור החוף. הגן מהווה מסדרון אקולוגי המחבר בין השטחים הפתוחים שנותרו ממזרח לגן, ביניהם שמורת טבע נחל שילה ושמורת טבע הדום שומרון, אל גן לאומי ירקון. אחת ממטרות הגן הלאומי היא הגנה על השטחים הפתוחים, המתאפיינים במגוון עשיר של חי וצומח מפני תהליכי הפיתוח המואצים המתקיימים סביבם.

בשטח הגן ממצאים ארכיאולוגיים רבים בנוסף לכבשני הסיד ביניהם בתי חווה עתיקים, דרכים קדומות, מערכות קבורה, מתקנים חקלאיים, בורות מים ועוד². הגן מציע למבקרים שלל אפשרויות המתאימות לעונות שונות בשנה ובתוכן: ביקור במצודה מרהיבה, טיולים רגליים בדרגות קושי שונות, מסלולי רכיבה לאופניים, ביקור בבריכות החורף ועוד.

² לסקר אתרים ומבנים שנמצאו באזור ר' - WWW.SURVEY.ANTIQUITIES.ORG.IL
לדוח חפירה של עמית שדמן מאזור ראש העין דרום ר' - WWW.HADASHOT-ESI.ORG.IL
לדוח סופי חורבת מגדל צדק אברהם ש. טנדלר ר' - WWW.HADASHOT-ESI.ORG.IL

תחנות מסלול הטיילת

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	במבואות – בשתי הכניסות לגן	תחנת שילוט המספרת דרך 7 נקודות זמן חשובות את סיפורו של האתר	רקע היסטורי כללי הכולל את סיפורם של דרך הים, מגדל אפק, המצודה הצלבנית מיראבל, הכפר מג'דל יאבא, תעשיית האבן העברית, מלחמת העצמאות וראש העין, מחצבות מגדל צדק – ההרס והשיקום ולבסוף הקמת הגן הלאומי.	15 דק'
2	בכניסה לגבעת הקברים	קבר שייח	גבעת הקברים – בית הקברות ההיסטורי של מגדל צדק לאורך השנים	5 דק'
3	בשביל העולה אל המצודה	בית אחוזה הבנוי על בסיס מצודה	בית אחוזה עות'מאני היושב על שרידי מצודה צלבנית ושולט על הדרך	10 דק'
4	בתצפית אל המחצבות וכבשני הסיד	מחצבות משוקמות וכבשנים קדומים	אבן הגיר, התפתחות תעשיית האבן, מחצבות פעילות ומחצבות משוקמות	10 דק'
5	בחלק המזרחי של הטיילת	תמונות של ראש העין ותושביה	העלייה מתימן, התפתחות ראש העין, שמירת טבע לצד בינוי ופיתוח	5 דק'

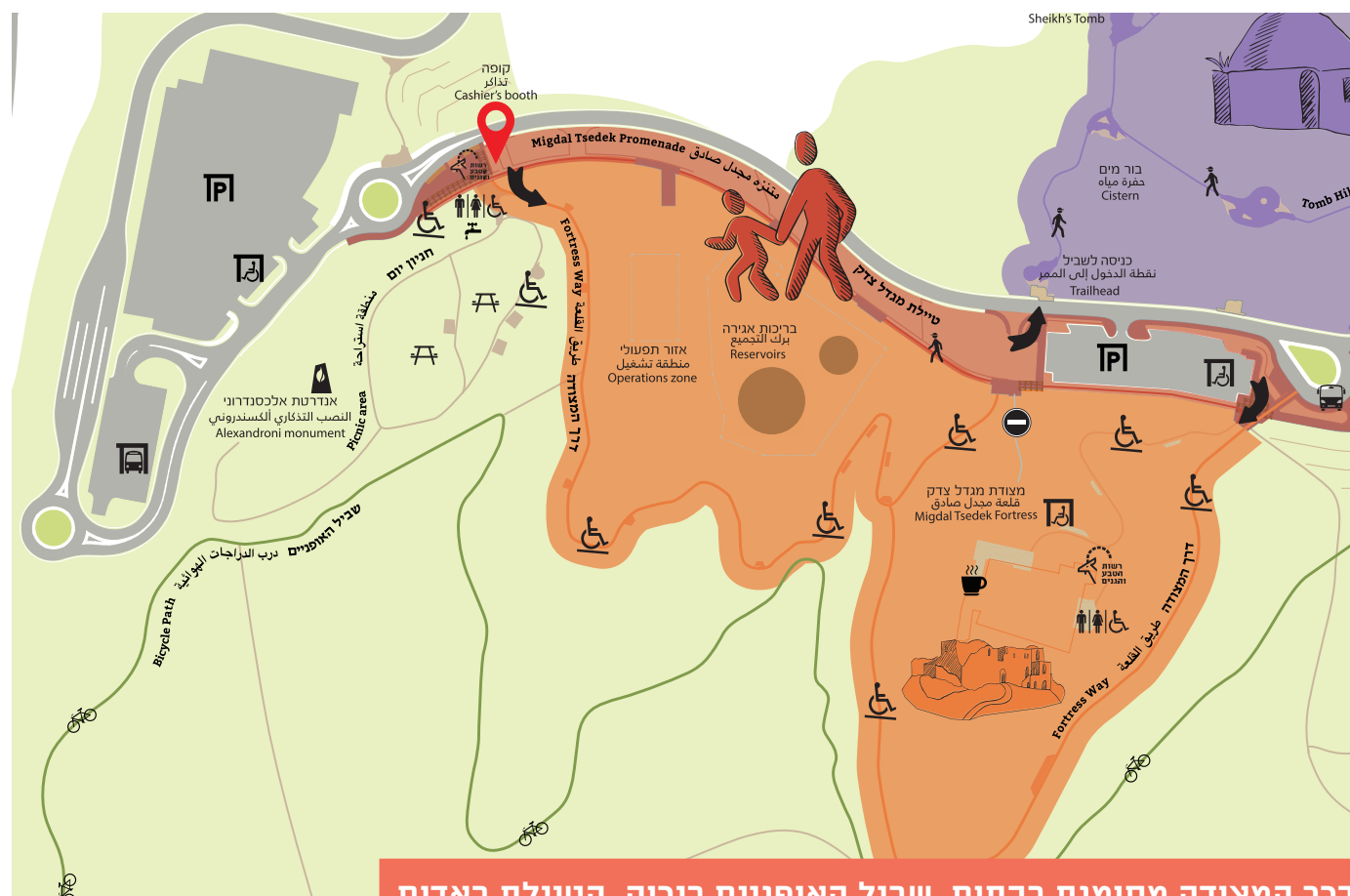

תוואי טיילת מגדל צדק

טיילת מגדל צדק עוברת בחלקו הצפוני של הגן הלאומי ומקשרת בין הכניסה הראשית של הגן במערב לכניסה המשנית מכיוון השכונות המזרחיות של ראש העין. אורך הטיילת כ-700 מטרים וחלקים ממנה אינם מוגנים לכיסאות גלגלים. מהטיילת ניתן להגיע אל גבעת הקברים, אל המצודה ואל הגינות הקהילתיות וכן אל שביל המוביל אל דרך האבן ואל בריכות החורף. לאורך הטיילת נקודות ישיבה ושילוט המציג את הנופים הנשקפים ממנה ומספר על תעשיית האבן ועל הקשר בין גן לאומי מגדל צדק לראש העין. המבקרים בביקור קבוצתי מאורגן יוכלו לרדת בסובת האוטובוס הממוקמת לצד הטיילת למרגלות המצודה. מבקרים ברכב פרטי יוכלו לחנות בחנייה בכניסה המערבית לגן. בימים בהם אין עומס של מבקרים תתאפשר חניה גם למרגלות המצודה. הטיילת אינה מסלול טיול אך כיון שסביר להניח שתחלפו בחלק מהנקודות בה עם קבוצה, מצורף פירוט של תחנות ההמסרה הפזורות לאורכה.

טיול משפחה וחברים למגדל צדק, 1962
מאלבום משפחת חיים ומרים מליחי, ראש העין, ישראל נגלית לעין

דרך המצודה מסומנת בכתום, שביל האופניים בירוק, הטיילת באדום ובסגול מסומן השביל המוביל אל גבעת הקברים

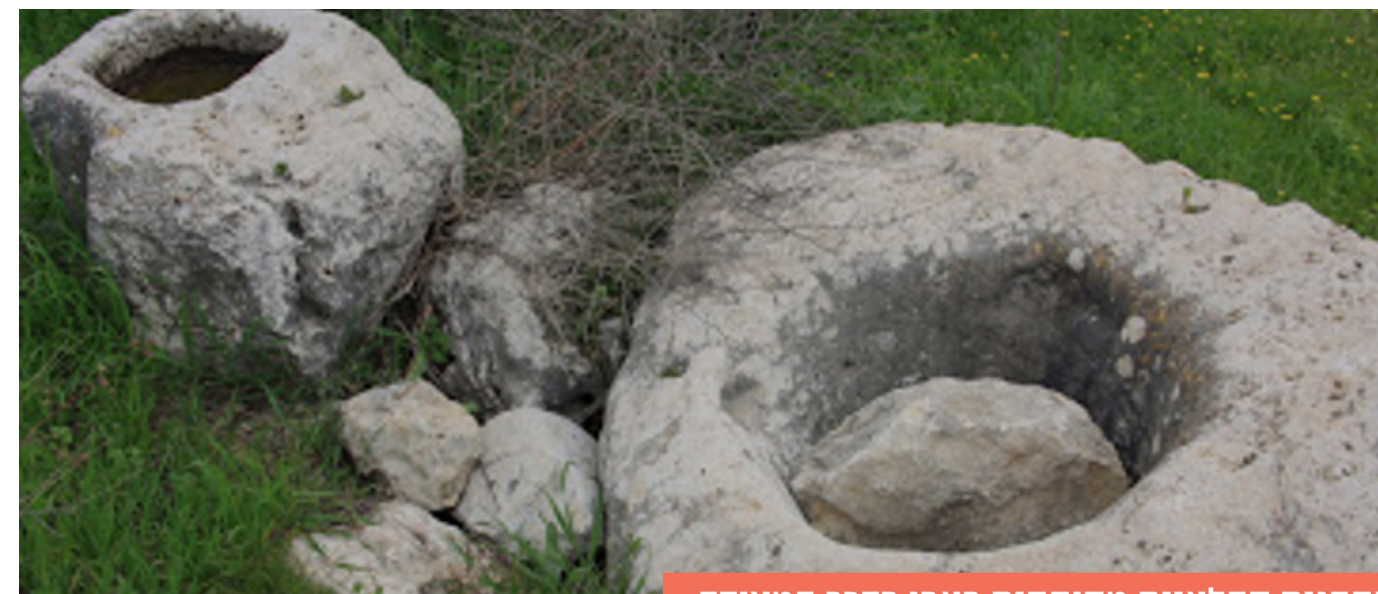
דרך המצודה יוצאת מחניון היום הממוקם בכניסה הראשית של הגן. הדרך מונגשת לכיסאות גלגלים ומטפסת במתינות אל המצודה. לאחר כ-500 מטרים מתפצלת הדרך: השביל הקצר פונה צפונה ומגיע לאחר כמאה מטרים אל הטיילת, ממנה ניתן להיכנס אל המצודה; השביל הארוך יותר פונה דרומה ומקיף את המצודה. לאורך כחמש מאות מטרים נשקפים מהשביל תצפיות יפות לכל הכיוונים. ניתן לבחור אם להכנס למצודה דרך השער המזרחי או להקיף לשער הכניסה הראשי.

הטיילת בלילה, צילום: אורי קייזר

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
2	לאורך השביל	עצי פרי, צברים, שרידי מבנים	הכפר מגדל יאבא, גידולים חקלאיים	5 דק'
3	בפיצול ³	תצפית לעבר השפלה ובריכות האגירה, מרגלות המצודה	הסיבות לבניית מצודה דווקא כאן - דרך הים, מעבר אפק, נופי הירקון, ראש העין ומים	5 דק'
4	תצפית דרומה	מחצבות, בריכות חורף	תהליך שיקום האתר - חציבה, אתר פסולת, ניקוי ושיקום הקרקע ויצירת בריכות לבית גידול מימי	10 דק'
5	תצפית מזרחה ⁴	הדום השומרון, כבשני הסיד, נוף פתוח - שמורת טבע נחל שילה, ראש העין	הקו הירוק, מלחמת העצמאות, תעשיית האבן, מסדרון אקולוגי, שימור, שיקום ופיתוח	10 דק'
6	תצפית צפון - צפון - מערב	גבעת הקברים, השרון, השפלה ומישור החוף	קבורה, דרכים מרכזיות, התיישבות באזור בעבר (חוות חקלאיות) ובהווה	5 דק'
7	כניסה למצודה	חפיר, שער, אבני הבנייה, מבנה בכניסה ומבנה המצודה	ר' הסבר בפירוט תחנות המסלול של המצודה	10 דק'

מתקנים חקלאיים מסותתים באבן בדרך המצודה

תמצית תחנות המסלול

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	במבואות - בשתי הכניסות לגן	תחנת שילוט המספרת את סיפורו של האתר	רקע היסטורי כללי הכולל 7 נקודות בזמן ומספר על דרך הים, מגדל אפק, המצודה הצלבנית מיראבל, הכפר מגדל יאבא, תעשיית האבן העברית, מלחמת העצמאות וראש העין, מחצבות מגדל צדק - ההרס והשיקום ולבסוף הקמת הגן הלאומי. מה יש לראות/ לעשות בגן	10 דק'

³ אם פונים שמאלה בפיצול, התחנה הבאה תהיה בשער המצודה - ר' הסבר בפירוט תחנות המסלול של המצודה.

⁴ מכאן ניתן להיכנס אל המצודה או להמשיך בשביל לכיוון צפון אל הטיילת ולעלות אל השער הראשי של המצודה.

פריסת התכנים

■ תחנה: במבואה

נושאי ההדרכה: בגן לאומי מגדל צדק תגלו ממצאים מתקופות שונות, החל מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופת המנדט. מדובר בממצא חומרי הכולל מבנים ופריטים, רובם מאבן, המייצגים למעלה מ-5,000 שנות היסטוריה רציפה. סיפורו של הגן קשור קשר עז למיקומו הגיאוגרפי בנקודת מעבר נוחה בין ביצות הירקון לבין הרי השומרון. הדרך שעברה למרגלות הגן כונתה בעבר דרך הים. בתוך שטח הגן הלאומי עברו דרכים משניות נוספות שחיברו בין מזרח ומערב ובין צפון ודרום. הממצאים הייחודיים אותם יכול המבקר לראות בקלות הם מבנה המצודה מהמאה ה-12 שהפך לבית אחוזה עות'מאני במאה ה-19, כבשני הסיד הפזורים בחלקו המרכזי של הגן ומייצגים את סוף המאה ה-19 ותחילתה של המאה ה-20 ומבני הקבורה הממוקמים בגבעת הקברים ומציגים אופני קבורה שונים מימי הבית השני ועד תקופת המנדט.

הממצאים מהתקופות השונות עשויים ברובם מאבן – החזון של הגן הלאומי הוא לספר את סיפור האבנים של הגן כסיפור המייצג את היחסים בין האדם לטבע על ציר הזמן. דרך הממצאים השונים ניתן ללמוד הרבה על האדם ועל האופן בו הוא התייחס לטבע לאורך השנים. משחר הימים עשה האדם שימוש באבן לבניית ביתו, חציבת מערות ובורות מים, למתקנים חקלאיים ותעשייתיים, לבניית דרכים, לפולחן ולקבורה⁵. עד המאה ה-19 גודל האוכלוסייה באיזור לא דרש שימוש רב באבן והטכנולוגיה הזמינה לא אפשרה ניצול יתר של משאב זה. במאתיים השנים האחרונות ההתפתחויות הטכנולוגיות והגידול באוכלוסייה יצרו משבר סביבתי. באזור הגן הלאומי נכרו מחצבות רבות. כשהתרוקנו המחצבות מחומר, הפך האזור כולו לאתר בלתי מורשה להטמנת פסולת⁶. בראשית המאה ה-21 הוכרז האזור "גן לאומי" והחלו בו עבודות שיקום בהיקף אדיר⁷. העבודות כללו את פינוי הפסולת, שיקום המחצבות, נטיעות ויצירת בתי גידול חדשים. לאחר כעשרים שנות שיקום מוצג לפניכם גן לאומי מגדל צדק, ריאה ירוקה משוקמת, בית לחי ולצומח ומקום לטיול, נופש ובילוי לאדם במרכז הארץ.

משך: 10 דק'

הערות: ניתן לעשות שימוש בלוח תקופות, במפה קדומה של האזור ובדימויים המלווים את השילוט הקיים במבואה.

■ תחנה: לאורך השביל

נושאי ההדרכה: לפנינו הליכה מתונה לכיוון המצודה. לאורך השביל נראה מימין ומשמאל צמחי בוסתן וצברים, חלקם כאן עוד מימי הכפר מג'דל יאבא ואחרים ניטעו במהלך עבודות השיקום של הגן. חדי העין יוכלו לראות לאורך הדרך גם פריטי אבן שונים ביניהם חלקי בתי בד, ספלולים חצובים בסלע לכתisha, בורות מים, גתות חצובות, שרידי מבנים וקברי ארגז. מרבית הפריטים משתייכים לכפר המוסלמי מג'דל יאבא שעדויות לקיומו נמצאו החל מהמאה ה-13 ועד למלחמת העצמאות. ב-1948 מנה הכפר כ-1,600 תושבים, מרביתם עסקו בחקלאות ובתעשיית האבן.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן להפנות את תשומת לב המבקרים אל שיחי הצבר אשר שימשו גדרות להפרדת החלקות החקלאיות של החמולות השונות בכפר. כמו כן ניתן להזמין את המבקרים לתור אחר שרידים ארכיאולוגיים מתקופות שונות.

■ תחנה: בפיצול השביל: שמאלה למצודה, ימינה לשביל סובב מצודה

נושאי ההדרכה: בנקודה זו מומלץ לעצור ולהתבונן לכל הכיוונים. ממערב ניתן לראות את מישור החוף והשפלה ואת בריכות אגירת המים וממזרח את מבנה המצודה. אנו נמצאים בסמוך למקורות מים חשובים – בראש העין ומקורות הירקון, דבר שאפשר ליושבים במקום לקיים חקלאות כבר לפני אלפי שנים. עם זאת, המים (ביצות הירקון) גם היוו מחסום למעבר נוח לאורך החוף וחייבו את העוברים בדרך להתרחק ולעבור כאן למרגלות הרי השומרון במעבר אפק. למרגלותינו, על חלק מתוואי דרך הים עוברים היום כביש 444 וכביש 6. נקודת המעבר הצרה היא זו שהצדיקה את בנייתם של המבנים השונים בראש הגבעה מעלינו ביניהם מגדל אפק במאה ה-2, מצודת מיראבל במאה ה-12 ומג'דל צאדק – בית האחוזה העות'מאני במאה ה-19. הגבעה שחלשה על המעבר הייתה נקודה אסטרטגית להגנה, התקפה וגביית מיסים. כאן יש להחליט אם הולכים ישירות למצודה (שמאלה בשביל) או ממשיכים עוד כחמש מאות מטרים לתצפיות יפות סביב המצודה.

⁵ על חלק מהמתקנים שנמצאו מתחת לאדמה תוכלו לקרוא בסקר המצורף - WWW.ARIEL.AC.IL

⁶ ר' כתבה משנת 2004 - WWW.GLOBES.CO.IL

⁷ על עבודות הפיתוח - WWW.GLOBES.CO.IL

העצמאות שהתחוללו במקום⁸ ולהראות את אופי הפיתוח המואץ בשטח מדינת ישראל לעומת השטחים הפתוחים במערב השומרון. זהו המקום לדבר גם על כך שלבעלי החיים והצמחים אין גבולות. אנו באזור המשמש מסדרון אקולוגי למעבר של מינים שונים של בעלי חיים מאזור השומרון לאזור הירקון.

משך: 10 דק'

הערות: שאלות מנחות: מה ההבדל בין מה שאתם רואים בתצפית למזרח לעומת התצפית שערכנו לכיוון מערב?

■ **תחנה:** תצפית לכיוון צפון לפני הכניסה למצודה

נושאי ההדרכה: מצפון למצודה ניתן לראות את "גבעת הקברים", גבעה נמוכה ששימשה לקבורה של תושבי האזור במשך מאות שנים. על הגבעה עובר מסלול מעגלי לאורכו ניתן לראות את מבנה קבר השייח', לערוך תצפיות לכיוון ראש העין וצפונה, להכיר את ציר הנדידה של העופות הדורסים העובר מעלינו ולראות את מערות הקבורה מימי בית שני ואת בריכת המים הביזנטית. בעונת האביב המסלול פורח ומתאים לטיול לכל המשפחה.

משך: 5 דק'

■ **תחנה:** לפני הכניסה למצודה

נושאי ההדרכה: מומלץ להתבונן אל השער הצפוני של המצודה. בסיס המצודה בנוי אבנים גדולות מן התקופה הצלבנית ואילו חלקה העליון בנוי אבנים קטנות יותר שהתווספו למבנה בתקופה העות'מאנית. מצפון למצודה ניתן לראות מבנה נוסף מאותה התקופה שלא עבר שימור ולהבין כיצד פגעי הזמן משפיעים על המבנה. שער המצודה נהרס כמעט כולו והשער שאנו רואים היום הינו שער משוחזר. סביב המצודה עבר חפיר יבש שסייע להגנת המצודה בתקופה הצלבנית ונסתם במהלך השנים. בתקופה העות'מאנית הפכה המצודה לביתו של שייח הכפר מג'דל יאבא – שמו היה השייח צאדק אל ג'מעאני. לימים כונה הכפר על שמו - מג'דל צאדק - ובעברית קיבל המקום התאמה לשפה העברית וכונה מגדל צדק.

משך: 5 דק'

משך: 5 דק'

הערות: ניתן לקרוא בשילוט את תיאורו של הנוסע ההולנדי ואן דה ולדה (ר' נספח) המתאר את שראו עיניו בנקודה זו בשנת 1852 וכן להראות את תצלום האוויר מסוף המאה ה-19 בו נראה הירקון ומבצר בינאר באשי (המכונה בטעות אנטיפטריס).

■ **תחנה:** תצפית לכיוון דרום: בריכות החורף

נושאי ההדרכה: נקודה זו היא מצוינת להמחשת הנזק הסביבתי שמייצרות מחצבות האבן ולתהליך השיקום שעבר הגן. באופק מחוץ לגן ניתן לצפות (וגם לשמוע) את מחצבות מגדל צדק. חציבה באבן בעידן המודרני מלווה בזיהום אור, רעש ואוויר ולמעשה משמידה את בתי הגידול ופוגעת בבעלי החיים, בצומח ובאדם. אם נתבונן ממש מתחתינו נוכל לראות (בחורף ובאביב) את המחצבות המשוקמות אשר הפכו לבריכות חורף – זהו בית גידול מימי ההולך ונעלם בארץ ובעולם בשל ייבוש זיהום מסוגים שונים. בעבר הייתה תחתינו מחצבה שהפכה לאתר פסולת. עם הכרזת האתר, גן לאומי החלו תהליכי השיקום שאת תוצאותיהם ניתן לראות – באביב שטחי המחצבות מלבלבים ופורחים וגם בעלי חיים רבים שבו לאזור.

משך: 10 דק'

הערות: מומלץ לפתוח בשאלה **מה אתם רואים?** ולהעלות את התכנים מתוך התשובות של המבקרים.

■ **תחנה:** תצפית לכיוון מזרח: כבשני הסיד והנוף הפתוח

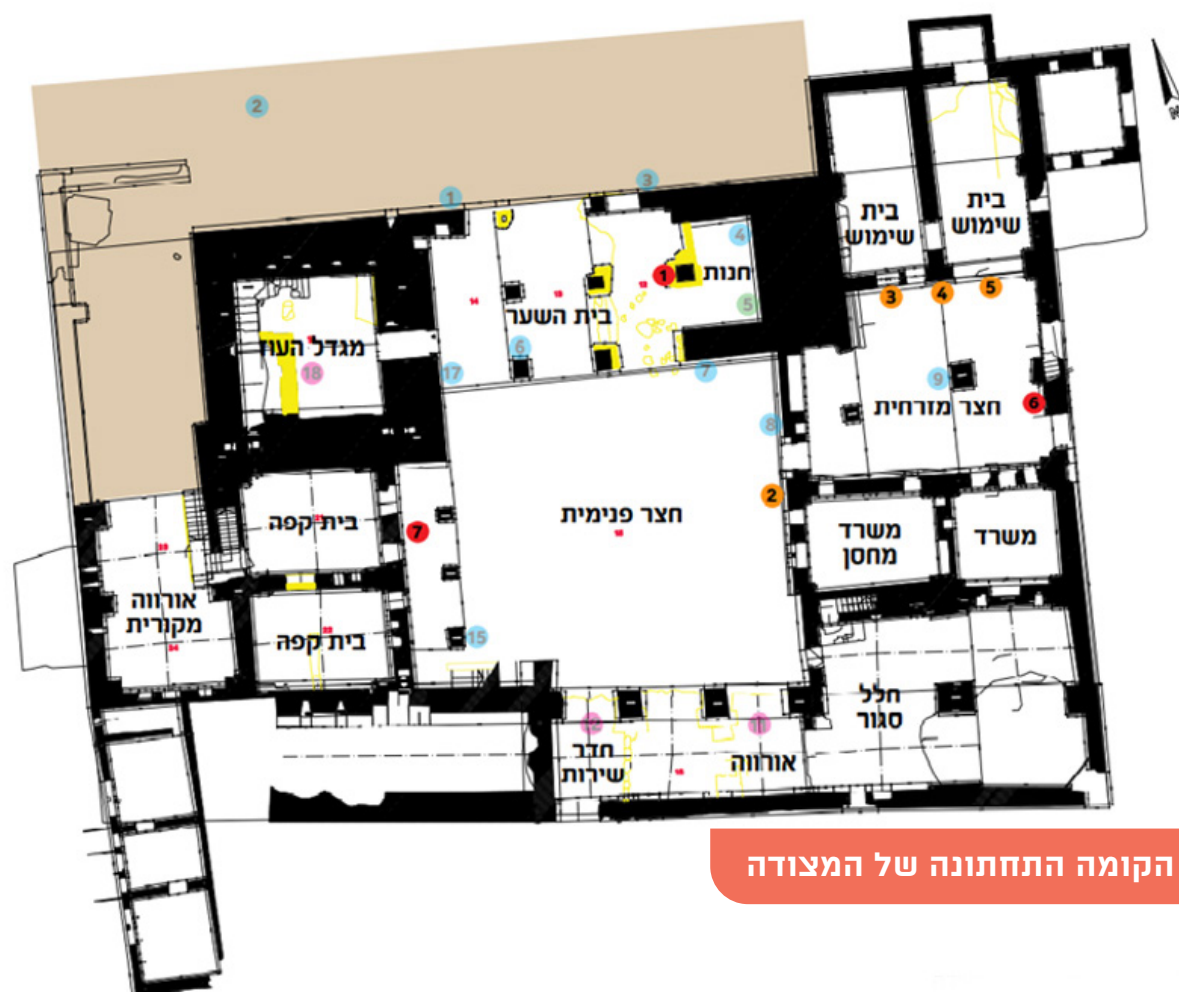
נושאי ההדרכה: למרגלותינו עוברת "דרך האבן" זהו מסלול הליכה המתמקד בתעשיית האבן באזור. המבקרים יוכלו לראות שלל מבנים הבנויים אבן, אלו הם כבשני הסיד שנבנו ברובם בתחילת המאה ה-20. הכבשנים שוכנים לצד או בתוך המחצבות המשוקמות, אותן ניתן לזהות בעזרת קו המצוק המגדיר את גבולותיהן⁸. מימין (מדרום) ניתן לראות את הגבול הדרומי של הגן הלאומי המסומן על ידי שמורת נחל שילה. באופק ממזרח מעבר לגבולות הגן ניתן לראות את הרי השומרון ומצפ'–מז' את השכונות החדשות של ראש העין. ממזרח לנו ניתן לראות את "הקו הירוק" (קו שביתת הנשק מ-1949) - זהו המקום בו ניתן לספר על קרבות מלחמת

⁸ לקריאה נוספת בנושא כבשני הסיד והמחצבות ר' את המערך העוסק ב"דרך האבן" וכן - WWW.PARKS.ORG.IL
⁹ מידע על חטיבת אלכסנדרוני ומבצע בתק - WWW.ALEXANDRONI.CO.IL | עדויות ממבצע דני - MORESHET-MAP.ORG.IL

יוכלו המבקרים להיכנס אל מגדל העוז (הפתח הראשון מימין לאחר שנכנסים אל המבנה מהשער הצפוני) ולצפות בו במיצג שיספר על תולדות האתר והמצודה. בקומה התחתונה ניתן לראות שילוב של בנייה מהתקופה הצלבנית והתקופה העות'מאנית ואילו בקומה העליונה ניתן לראות את שרידי הדירות של השייח' ובניו מהתקופה העות'מאנית. לאורך השנים נערכו ברחבי המצודה חפירות ארכיאולוגיות ועבודות שימור ושחזור להן ניתן למצוא סימנים רבים במהלך הביקור.

מצודת מגדל צדק ממוקמת בראש גבעה אשר חלשה על מעבר אפק הקדום¹¹. כבר לפני 4,000 שנים בוצר האזור. בהמשך הוקם בו יישוב בשם אפק ובסמוך לו מצודה בשם מגדל אפק. על פי המקורות היישוב התקיים כאן בתקופת בית שני עד ימי המרד הגדול. המבנה שלפנינו הוא מבנה רב-תקופתי מאוחר יותר ובו שני שלבי בנייה עיקריים שאפשר לזהות על פי סוג האבן. האבנים הגדולות והכהות במצודת "מיראבל" (יפה נוף) הן עדות לתקופה הצלבנית מראשית המאה ה-12, והאבנים הקטנות והבהירות נוספו בשלהי התקופה העות'מאנית במאה ה-19. בימים ההם נבנה בית אחוזה ערבי על שרידי המצודה, והתגוררו בו השייח'ים של כפר מגדל יאבא. מולכם השער הראשי של המבנה לאחר שעבר תהליך של שימור ושחזור¹². בעתיד

תוכנית הקומה התחתונה של המצודה

¹¹ מעבר אפק - WWW.DAAT.AC.IL

¹² סרטון העוסק בעבודות השימור והשחזור באתר - WWW.YOUTUBE.COM

החצר הפנימית של המצודה. מבט ממערב למזרח

פריסת התכנים

■ תחנה: בחזית מול הכניסה למצודה

נושאי ההדרכה: מצודת מגדל צדק הוא שם הטומן בחובו את המורכבות של האתר שלפנינו. המבנה היה מצודה בתקופות קדומות יותר שהאחרונה שבהן היא במאה ה-12 עת עמדה כאן מצודה צלבנית בשם מיראבל (פלא היופי). המצודה נבנתה על ידי משפחת איבלין ושימשה מרכז מנהלי מוקף חפיר. בקרב שנערך בין המלכה מליסנדה לבנה, המלך בולדווין ה-3, צבאה של מליסנדה התבצר במצודה ונחל מפלה. בשנת 1187 הצבא האיובי כבש את המצודה ובמשך מאות שנים נותרו שרידיה עומדים במרכז הכפר המוסלמי שקם כאן - מג'דל יאבא. במהלך המאה ה-18 עם החלשות השלטון העות'מאני החלו לקום בתי אחוזה מבוצרים אותם הקימו שייח'ים מקומיים שכוחם התחזק. כך הפכה המצודה לבית אחוזה ולימים

תמצית תחנות המסלול

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	בחזית מול הכניסה למצודה	חפיר, שער, אבני הבנייה, מבנה בכניסה ומבנה המצודה	תולדות המבנה. שני שלבי בנייה עיקריים: צלבני ועות'מאני, שיחזור המבנה	10 דק'
2	מגדל העוז	מגדל צלבני	אבן הראשה בשער, התקופה הצלבנית, מבנה המצודה הצלבנית	10 דק'
3	חצר פנימית	מבנה החצר והפתחים	השוואה בין הבנייה הצלבנית לבנייה העות'מאנית, ביטחון, שימושי הקומה התחתונה	10 דק'
4	חצר מזרחית	מבנה החצר והשער	שימור ושיחזור המבנה	5 דק'
5	קומה עליונה: תצפית מזרחית	מבנה הדירות בקומה העליונה, תצפית מזרחה	שימושי הקומה התחתונה, חלוקה לדירות, הכבשנים והמחצבות	10 דק'
6	דירת השייח'	מבנה הדירה והשירותים, תצפית מערבה	השייח' צ'אדק, שלטון וגביית מיסים, סיפורו של ואן דה ולדה	10 דק'

בחצר ניתן לראות בכל אחת מהחזיתות פרט לחזית הפונה מזרחה שלוש קשתות. שלוש הקשתות הדרומיות נבנו בתקופה הצלבנית והן נמוכות ורחבות יותר ואילו הקשתות בצד המערבי והצפוני של החצר גבוהות ומקומרות יותר והן נבנו בתקופה העות'מאנית. מהחצר המרכזית תוכלו להגיע אל החצר המזרחית והשירותים, אל האורווה במערב המבנה ואל הקומה העליונה. שימו לב לחלק מהקשתות והשערים אשר שוחזרו לאחר שנגנבו מהם אבני הראשה.

משך: 10 דק'

■ **תחנה:** חצר מזרחית

נושאי ההדרכה: החצר המזרחית מובילה לשער המזרחי ממנו ניתן לצאת אל מסלול דרך האבן. במשך שנים ארוכות נערכו ברחבי המבנה חפירות ארכיאולוגיות ועבודות לשימור ושיחזור המבנה. ברחבי המבנה תוכלו לראות מוטות וברגים שנועדו לשמור על האבנים במקומן ולחזק את המבנה. כמו כן תוכלו למצוא את פס השחזור המשולב בקירות המבנה – זהו פס המסומן על ידי חרסים. כל מה שתראו מעל לפס שוחזר, וכל מה שמתחתיו נמצא כפי שאנו רואים אותו. מהחצר המזרחית תוכלו לעלות אל הדירות של השייח' ושל בניו בקומה העליונה. מומלץ לוודא שדירת השייח' פתוחה לביקור, נכון למרץ 2022.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן לעלות במדרגות או במעלית בהתאם לצורך.

■ **תחנה:** קומה עליונה: תצפית מזרחית

נושאי ההדרכה: מהקומה העליונה ניתן לצפות אל אזור הכבשנים והמחצבות המשוקמות ולכיוון הרי השומרון (ר' הסברים בדרך המצודה ובדרך האבן). על פי החוקרים, כפי הנראה היו בקומה העליונה 5 דירות: 4 דירות למגורים ואזור שירות. הדירות כללו חמישה מבני שירותים שהיו נדירים באזור הכפרי במאה ה-19 ומבטאים את העושר וההשפעות של התקופה המודרנית. בתוך החדרים ניתן למצוא גומחות בקיר ששימשו לאחסון של מצעים.

משך: 10 דק'

הערות: ניתן לשוטט בחלק מחדרי הקומה העליונה ולהנות מהתצפית הנשקפת מהם.

זכה הכפר לשם נוסף על שמו של השייח' צאדק – מג'דל צאדק. אם כך השם הנוכחי מחביא בתוכו את המצודה שאיננה עוד, את הכפר שגם תושביו עזבו במלחמת העצמאות ואת השם צדק שהוא שיבוש של שמו של השייח'. בתוך המצודה ניתן למצוא פריטים ארכיטקטוניים משתי תקופות העיקריות: הצלבנית והעות'מאנית וכן נמצאו במבנה וסביבו ממצאים מתקופות נוספות¹³.

משך: 10 דק'

הערות: לכשיהיה באתר סרט, מומלץ להתחיל את הביקור בצפייה בסרט.

■ **תחנה:** מגדל העוז

נושאי ההדרכה: מגדל העוז הוא השריד הבולט ביותר מהתקופה הצלבנית במצודה. ניתן להראות למבקרים את האבנים הגדולות מהם בנוי המגדל וכן להציג את הכתובת הנמצאת בכניסה למגדל. כתובת זו נמצאת בשימוש משני והיא נחקקה כשבע מאות שנים בטרם נבנה המגדל. בכתובת היוונית מצוין שמו של קיריקוס. כפי הנראה הכתובת נלקחה מהמצבה של הקדוש הביזנטי ושובצה במבנה. מגדל העוז היה מגדל השמירה של המצודה. לימים, עת הפך האתר לבית אחוזה של השייח' צאדק, מכאן נכנס לדירתו המפוארת שהשתרעה על כ-450 מ"ר בקומה זו ובקומה העליונה.

משך: 10 דק'

הערות: מומלץ לכנס את הקבוצה בתוך מגדל העוז על מנת לא לחסום את הכניסה וכן להציג בתוך המבנה את הקשת הצלבנית והבנייה השונה מזו שנראה בקומה העליונה.

■ **תחנה:** חצר פנימית

נושאי ההדרכה: לחצר הפנימית הייתה חשיבות רבה בתקופות השונות בהן פעל המבנה. החצר הייתה מקום כינוס מוגן מכל עבריו. בקומה התחתונה פנו כל חלונות המבנים אל החצר ולא החוצה מטעמי ביטחון. בתקופה העות'מאנית שימשה החצר כמקום לכינוס הצאן, הבקר והגמלים וכאזור השירות לדיירי בית האחוזה ולאורחיהם.

¹³ מאמר שנכתב על בית האחוזה העות'מאני על ידי איתמר טקסל וצביקה צוק - WWW.ASOR.ORG

תצלום אוויר. מצודת מגדל צדק לפני עבודות השימור והפיתוח, 1995

■ תחנה: דירת השייח'

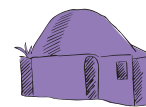
נושאי ההדרכה: בדרך אל דירת השייח' שהיא הגדולה מבין ארבע הדירות ניתן לראות שני תאי בית שימוש – כפי הנראה לנשים ולגברים. בשנת 1852 ביקר בבית האחוזה נוסע הולנדי בשם ואן דה ולדה. הנוסע כמעט וטבע בירקון והגיע אל הבית כאורחו של השייח. תיאורו הצבעוני מציג בפנינו כיצד נראו החצר הפנימית, דירת השייח' ואפילו גג המבנה והנוף שנצפה ממנו. התיאור של ואן דה ולדה קולח ומלא הומור ומספר גם אודות הארוחה שנערכה לכבודו. בחפירות שנערכו במבנה נמצאו כלי אוכל מסוגים שונים, מקומיים ומיובאים מאירופה, וכן כלי עישון שונים שגם הם מתוארים. מומלץ להקריא לקבוצה את התיאור ולנסות לדמיין יחד את הדמויות והאירועים.

משך: 10 דק'

הערות: ר' נספח א'

צילום מתחילת המאה ה-20, חליל ראנד INSTITUTE FOR PALESTINE STUDIES

מסלול גבעת הקברים הינו מסלול מעגלי המתאים לכל המשפחה. המסלול מתחיל בטיילת ממערב לעלייה אל המצודה ומסתיים בטיילת ממזרח לחנייה ואורכו כקילומטר אחד. לאורך המסלול תצפיות מרהיבות: בסתיו תוכלו לצפות מהגבעה בנדידת הציפורים, ובאביב ליהנות ממרבדי הפריחה הצבעוניים. הגבעה ממוקמת מצפון למצודה ומתנשאת לגובה של כמאה וארבעים מטרים. במשך אלפי שנים שימשה הגבעה אתר קבורה לתושבי האזור, ולכן אפשר למצוא בה מבני קבורה מתקופות שונות. מבנים אלו משמשים מקור חשוב לחקר העולם הקדום, אמונותיו ומנהגיו. ברחבי הגבעה נמצאו גם עשרות מתקנים חצובים באבן, ובהם בורות מים, גיתות וספלולים להפקת שמן. מערך זה עוסק בממצאים שהתגלו ברחבי גבעת הקברים. ניתן לערוך סיור שלם במסלול ולעסוק אך ורק בפרחים ובתצפיות הנשקפות ממנה.

צילום אווירי של אזור מגדל צדק בתקופת המנדט הבריטי
רשות העתיקות, ארכיון המנדט הבריטי

מפת מסלול גבעת הקברים

פריסת התכנים

■ תחנה: בתחילת המסלול

נושאי ההדרכה: יש להתחיל בהסבר קצר על המסלול, להנחות כי אין לרדת מהשביל ולספר על התכנים המרכזיים בהם המסלול עוסק בהתאם לעונת ההדרכה. באביב יש להדגיש את נושא הפריחה ואילו בשאר עונות השנה להתמקד יותר בתצפיות אל הסביבה ובמתח הקיים בין הפיתוח לשימור. גבעת הקברים מכונה כך כיוון שניתן למצוא בה קבר שייח' בן כ-300 שנים, מערות קבורה מימי בית שני, "קברי ארגז" קדומים חצובים בסלע ואת בית הקברות המוסלמי של הכפר מג'דל יאבא. במחקר הארכיאולוגי נודעה לקבורה חשיבות מיוחדת ודרך מחקר תקופתי של קברים ניתן ללמוד הרבה על התרבות ולעיתים על הנפטרים. אזור הקבורה ציין בדרך כלל את קצה התחום המיושב, ומידת ההשקעה בקבר עצמו העידה על חשיבותו של הנפטר ומעמדו. ניתן להראות למבקרים מבני קבורה מטיפוסים שונים מפירמידה ועד הקבורה הנהוגה היום בקומות ולנסות ולחשוב יחד כיצד מעידים המבנים על התקופות השונות. לדוגמא, המנהג היהודי להניח אבן על קבר המת הוא שריד לתקופת נוודות בה היה נהוג לקבור את המתים לצד הדרך. על מנת שבעלי חיים לא יחפרו את הקברים, כל עובר אורח הניח סלע גדול על הקבר הטרי לשמירה על כבוד המת.

משך: 10 דק'

הערות: המדריך יכול להציג בכל נקודה בה יש קבר את הקשר בין המבנה לתרבות והמנהגים אליה הוא שייך. מומלץ להצטייד במגדיר פרחים וציפורים.

מבט מהגבעה לכיוון המצודה

תמצית תחנות המסלול

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	בתחילת המסלול	המצודה, קבר השייח'	החיים והמוות – שרידים לעברו של האתר	5 דק'
2	בור המים	בור המים	מים באזור ראש העין, ההבדלים בין בור, בריכה ובאר	5 דק'
3	קבר השייח	מבנה הקבר, תצפית	מנהג העלייה לקבר	5 דק'
4	מצפור מערבי	השרון והשפלה, מקורות הירקון ומבצר אנטיפטרוס, אם יש - נדידה	מעבר אפק, פיתוח במרכז הארץ, על שפת המצוק - מחצבה	5 דק'
5	מצפור מזרחי	ראש העין	העלייה התימנית, התפתחותה של ראש העין, בניית השכונות החדשות לצד שיקום המחצבות	5 דק'
6	מצפור התאנה	נופי השומרון, מחצבות וכבשני סיד	שטח פתוח מול שטח מופר, מסדרון אקולוגי, חי וצומח	5 דק'
7	מערת קבורה	מערות הקבורה ובריכת המים	קבורה בימי בית שני	5 דק'
8	בסיום המסלול/בחרוב	המצודה	סיכום	5 דק'

סביבנו. ניתן להציג את התמונה של שתי הנערות מראש העין בשנות השבעים, (בהמשך) ישובות לצד קבר ארגז חצוב בסלע – תמונה זו מראה את ההתפתחות האדירה באזור בחמישים השנים האחרונות.

משך: 5 דק'

■ **תחנה:** מצפור מזרחי

נושאי ההדרכה: מהמצפור המזרחי ניתן לראות היטב את ראש העין: השכונות הישנות ולצידן הבניינים החדשים. המדריך יכול להציג תצלום אוויר של האזור מתחילת תקופת המנדט, בצילום מופיעה המצודה וקבר השייח', בתי הכפר מג'דל יאבא וביצות נחל הירקון ומסביב אין כמעט בינוי. בתהליך הבנייה של השכונות החדשות בראש העין נחפרו יסודות לבניינים החדשים. במהלך עבודות הבנייה נערכו חפירות ארכיאולוגיות במהלכן נחשפו כבשני סיד וחווה חקלאיות קדומות. האדמה שהוצאה מאתרי הבנייה הועברה אל הגן הלאומי לצורך מילוי ושיקום מחצבות האבן. מנקודה זו תוכלו להראות למבקרים את השכונות החדשות ואת המחצבות שעברו שיקום.

משך: 5 דק'

■ **תחנה:** מצפור התאנה

נושאי ההדרכה: זה המקום להציג את המסדרון האקולוגי המחבר בין אזור השומרון, דרך שמורת נחל שילה והגן הלאומי, לעבר גן לאומי ירקון, ולהסביר את חשיבות השטחים הפתוחים לשימור מגוון המינים ובתי הגידול החיוניים לצומח, לחי וגם לנו, בני האדם. ניתן להציג כאן גם את בעלי החיים והצמחים הנמצאים בשטחי הגן הלאומי.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן לעשות שימוש במפה בה מודגשים השטחים הפתוחים והמסדרון המחבר ביניהם¹⁵.

■ **תחנה:** ליד בור המים

נושאי ההדרכה: ברחבי הגן הלאומי נמצאו עשרות בורות מים. בורות המים טויחו בסיד (היבט נוסף של תעשיית האבן) וניקזו את מי הגשמים לתוכם. בנקודה זו ניתן להתייחס לחשיבות המים באזור כבסיס לחקלאות והתיישבות שהתקיימה כאן במשך אלפי שנים. המדריך יכול להציג את ההבדלים בין בור ובאר ולהתייחס לכך שכיום יש בריכות מודרניות של חברת "מקורות" לאגירת מים על גבעת הקברים.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן להשתמש בעזר המציג את ההבדלים בין בור מים לבאר.

■ **תחנה:** קבר השייח'

נושאי ההדרכה: למעשה לא ידוע לנו בוודאות מי קבור במבנה הקבורה הבולט ביותר בגבעה. בערבית מבנה כזה מכונה 'מקאם' ולעיתים זהו רק מקום לציון ואינו משמש לקבורה אלא לתפילה. לצד המקאם ניתן בדרך כלל למצוא עץ עתיק ובור מים והוא שימש כמקום להתכנסות בחגים, לטקסים דתיים ולאירועים משפחתיים. המקאם נמצא במקום בולט ובדרך כלל מתנוססת על ראש המבנה כיפה ובתוכו יש גומחה המציינת את כיוון התפילה הנהוג באסלאם (לכיוון אבן הכעבה בעיר מכה). באסלאם, כמו גם ביהדות, הייתה הסתייגות מפקידתם של קברי קדושים. לאחר התקופה הצלבנית החלה התעוררות של בניית מבני קבורה לחיזוק הדת המוסלמית ובתקופה הממלוכית הולכים ונבנים מקאמים מהודרים יותר. עד המאה ה-19 לא היה נהוג לבנות מסגדים בכפרים והמקאם שימש את תושבי הכפר כמבנה לתפילה והתאספות.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן לדבר על עלייה לרגל לקברים לא רק באסלאם אלא גם על הנהוג בדת היהודית ובדתות אחרות.

■ **תחנה:** מצפור מערבי

נושאי ההדרכה: אנו עומדים על שפת מצוק ומתחתינו אחת ממחצבות מגדל צדק. זוהי נקודה מצוינת לערוך תצפית על האזור ולהראות את מישור החוף ואת מבצר אנטיפטריס, לספר על דרך הים שעברה במעבר אפק ולהראות את הפיתוח והבינוי

Buried in the rock

Burial structures of various types and periods have been found all over the hill, most of them hewn in the rock. In the burial cave you see here are six loculi (burial niches), and it served as a family tomb. This method of burial was typical of the Jewish population during the Second Temple period. In those days, belief in the resurrection of the dead was widespread; the bones of the deceased were therefore not collected in one heap as was the practice in the past, but skeletons were collected in separate ossuaries.

When a member of the family died, the body was buried in a loculus in the cave, and the loculus was sealed. A year later, the bones were removed and placed in a small stone container – an ossuary. Pottery vessels, jewelry and various other objects were placed alongside the ossuary. For this reason, burial caves are an attraction for antiquities robbers.

مدفون في الصخر

في أرباء، اتل تم العثور على أنواع مختلفة من القبور ومن غارات مختلفة. معظمها مدفون في الصخر. في كهف الدفن أمامك ستة محاريب. وقد استخدمت كمدفن عائلي. طريقة الدفن هذه هي نموذجية للسكان اليهود في أيام الهيكل الثاني. في تلك الأيام كان الإيمان بالبعث سائدًا، وبالتالي لم تنكس عظام العائلة كلها في حفرة واحدة كما في الماضي.

عند وفاة أحد أفراد العائلة، دفن جسده في أحد محاريب الكهف. ثم أُغلق المحراب باللبان. بعد مرور عام، جُمعت عظام الميت ونُقلت لدفنها في صندوق حجري صغير لدفن العائلة. إلى جانب صناديق العظام وضعت الأواني الفخارية، الأغراض والمجوهرات. لهذا السبب كانت كهوف الدفن نقطة محورية لجذب لصوص الآثار.

קבור בסלע

ברחבי הגבעה אותרו מבני קבורה מטיפוסים שונים ומתקופות שונות. רובם חצובים בסלע. במערת הקבורה שלפניכם שישה כוכים, והיא שימשה לקבורה משפחתית. שיטת קבורה זאת אופיינית לאוכלוסייה היהודית בימי בית המקדש השני. באותם ימים רווחה האמונה בתחיית המתים, ועל כן לא נערמו עצמותיהם של כל בני המשפחה במאספה אחת כבעבר.

עם מות אחד מבני המשפחה נקברה גופתו בכוך במערה, והכוך נאטם. לאחר שנה נאספו עצמותיו של המת והועברו לגלסקמה - תיבת אבן קטנה. לצידן של הגלסקמות הונחו כלי חרס, חפצים ותכשיטים. מסיבה זו היו מערות הקבורה מוקד משיכה עבור שודדי עתיקות.

שביל גבעת הקברים
דרך تل القبور
Tomb Hill Path

קבר אבנו
Cave tomb

קבר מבית הקברות של מידל יאבא
Ossuary from the Majdal Yaba cemetery

מחבת כוכים
Locus tomb

גלסקמה
סנדוק עظام המות
Golden jar

סרקופג
קבר
Sarcophagus

מבני הקבורה השונים ברחבי הגבעה

■ תחנה: מערת קבורה

נושאי ההדרכה: כיום ניתן רק להציץ אל מערות הקבורה מהפתח. בגבעה נמצאו שתי מערות קבורה חצובות באבן המתוארכות לימי בית המקדש השני. במערות נמצאו שברי גלוסקמאות, נרות שמן וכלים שונים מהמאה ה-1 לספירה ועד המאה ה-3. כמו כן נמצאו שברי כלי זכוכית, ראש חץ, טבעת, שברי צמיד ועוד. המערות תואמות לאופי הקבורה היהודית בתקופה זו. גופת המת הונחה באחד הכוכים במערה המשפחתית והכוך נחתם לשנה. לאחר כשנה לוקטו עצמות המת והועברו לקבורה משנית בגלוסקמה בהתאם לאמונה השכיחה בחזון אחרית הימים (בניגוד לקבורה האופיינית לאוכלוסייה היהודית בימי בית המקדש הראשון בה נאספו כל העצמות למאספה אחת).

משך: 5 דק'

הערות: עוד על מנהגי קבורה יהודיים בימי בית שני ר'16.

■ תחנה: סיום המסלול

נושאי ההדרכה: בסמוך לנו נמצא בית הקברות המוסלמי של הכפר מג'דל יאבא. באזור נערכה חפירה ארכיאולוגית בתחילת 2019. בחפירה נמצאה אבן גיר שעליה חרות כתובת בערבית. בכתובת שני בתי שיר הנקרא "כל החיים (הללו) מכבידים" של משורר עבאסי מהמאה ה-11. השורות המצוטטות הן "אם תימדד בשורת המוות שווה תהיה לקול בשורה בכל העולם. ראה נא אלה הם קברינו אשר ממלאים את הארץ, אז היכן הקברים מימי עאד?" בני עאד נזכרים בקוראן כעם שמקום קבורתו לא נודע. ייתכן כי הכתובת הייתה חלק ממצבה או ממבנה קבורה, אולי אפילו ממבנה הקבורה של השייח צאדק.

גבעת הקברים מספרת לנו על דייריו הקדומים של האזור, על התייחסותם לחיים שלאחר המוות ועל המאמץ שהושקע בקבורת המתים בתקופות השונות בהן היה המקום מיושב.

משך: 5 דק'

הערות: למידע נוסף על הכתובת ר'17.

כתובת שנמצאה במורדות הגבעה בחפירות בשנת 2019
רשות העתיקות

ציונה סעיד וחברתה מזל בטיול שבת למגדל צדק, 1965
אלבום יזהר יצחק, ארכיון יד יצחק בן צבי

פנים מערת הקבורה מימי בית שני
צילום: דניאל די צ'זרה

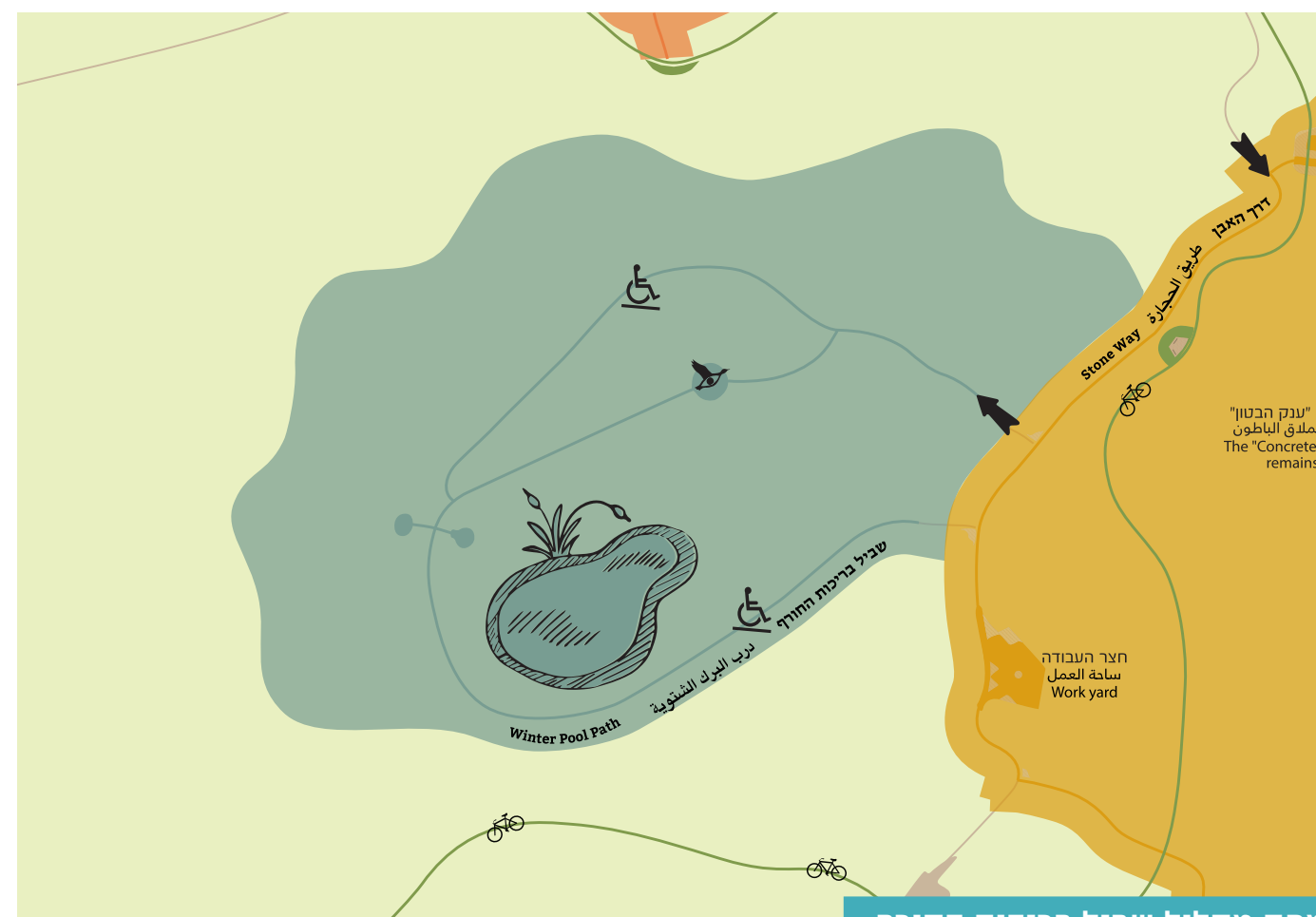
צילום קבר השייח מתקופת המנדט
ארכיון המנדט הבריטי, רשות העתיקות

בריכות החורף שהיו מצויות בשפע בישראל, מתמעטים גם המינים הייחודיים של החי והצומח האופייניים לבית גידול זה. מומלץ לבקר בבריכות לאחר רדת הגשמים ועד האביב עת הבריכות מלאות וניתן לראות בהן את בעלי החיים השוכנים במים, ואת בעלי הכנף הפוקדים את הבריכה¹⁸. שיקום המחצבה והקמת בריכות החורף התאפשרו בעזרתה של הקרן לשיקום מחצבות.

תמצית תחנות המסלול

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	בכניסה אל השביל	קיר המצוק מעלינו. מחצבות משוקמות בגן הלאומי ומחצבות פעילות בסמוך לו	פעילות חציבה והשלכותיה הסביבתיות. מחצבה שהפכה לאתר פסולת. עבודות השיקום	10 דק'
2	במצפור	בריכות	מהי בריכת חורף? אילו תנאים מתקיימים בה? ¹⁸	5 דק'
3	בסמוך לאחת הבריכות	בעלי חיים וצמחים	התאמה של חי וצומח לבית הגידול הייחודי	5 דק'

מפת מסלול שביל בריכות החורף

שביל בריכות החורף הוא שביל עונתי קצרצר הממוקם מדרום למצודה בתוך מחצבה משוקמת. אל השביל ניתן להגיע בהליכה מהטיילת או מהשער המזרחי של המצודה. הכניסה לשביל נמצאת מול תחילת המסלול של דרך האבן. בעבר, בנקודה בה נמצאות הבריכות הייתה מחצבה שננטשה והפכה לאתר פסולת לא מוסדר. כחלק מעבודת שיקום המחצבות פונתה הפסולת מהמחצבה ונחפרה בה מערכת של שלוש בריכות מלאכותיות. אנו נמצאים בנקודת ניקוז טבעית של הגן הלאומי. בניית השכונות החדשות של ראש העין, יצרה מצב בו מי גשמים אינם יכולים לחלחל בכבישי האספלט ובבנייה הרוויה, וכתוצאה גברה זרימת הנגר העילי המגיע אל הגן. בריכות החורף הן בית גידול מימי הנמצא בסכנה בכל רחבי העולם. יחד עם התמעטות

¹⁸ ר' מידע נוסף על בריכות חורף בישראל - WWW.TEVABIZ.ORG.IL

¹⁹ ר' על בע"ח וצומח בבריכת חורף - WWW.TEVABIZ.WPENGINE.COM | WWW.TEVABIZ.WPENGINE.COM

פריסת התכנים

■ תחנה: בכניסה אל השביל

נושאי ההדרכה: במשך שנים שימש האזור אתר לחציבה של אבן גיר. פעולות החציבה החלו כפעולות ידניות ועם השנים את הידיים העובדות החליפו מכונות, ואת כבשני הסיד הישנים החליפו כבשנים ומגרסות מודרניים בעלי תפוקה גבוהה. מחצבות הן מבין המפגעים הסביבתיים החריפים ביותר כיון שבאזור בו קיימת מחצבה אין כמעט צמחים או בעלי חיים, לא נותרת אדמה פורייה זמינה, החציבה מייצרת זיהום אוויר, ושינוי תוואי הקרקע משנה גם את אופי הניקוז של האזור. לאחר שהסלע האיכותי כלה, מפסיקה החציבה והאזור ניטש. עם השנים התמלאו המחצבות בפסולת שפונתה לאזור באופן לא חוקי והאזור כולו הפך למפגע בטיחותי וסביבתי. עם תחילת הבנייה בשכונות החדשות של ראש העין והכרזת האזור גן לאומי החלו עבודות לטיפול בפסולת. חלק מהפסולת נטחן והוטמן וסוגים אחרים של פסולת פונו לאתרי פסולת מוסדרים. בשל מי הנגר העילי שזרמו לאזור הוחלט להקים במקום זה בריכות שיקלטו את מי הגשמים וישמשו בית גידול לח שניתן להגן עליו בשל מיקומו בתוך גן לאומי מוכרז. אם נתבונן סביב נוכל לראות ממזרח לנו את המחצבות המשוקמות ואת כבשני הסיד. מדרום לנו נוכל לראות את המחצבות הפעילות שאינן נמצאות בתחום הגן הלאומי. מחצבות אלו מייצרות גם זיהום אור (כיוון שהן פעילות בלילה) וזיהום רעש בשל פעילות החציבה, הפיצוצים ומערכות ההגברה בהן משתמשים במחצבה. הקרן לשיקום מחצבות פועלת מתוקף תקנה לפקודת המכרות משנת 1973. תקנה זו מחייבת כל מחצבה פעילה להפקיד כספים שישמשו עם סיום החציבה לטובת שיקום האזור שנחצב.

משך: 10 דק'

הערות: למידע נוסף בנושא קרן שיקום מחצבות²⁰.

■ תחנה: במצפור

נושאי ההדרכה: בריכות החורף בישראל ובעולם הולכות ונעלמות מסיבות רבות. אנו אוגרים ושואבים את מי הגשמים הזמינים ועל כן יש פחות מי נגר עילי הזורמים באופן חופשי בטבע. אזורי רבים בהם היו בריכות חורף הפכו לאזורים בנויים ובנוסף, סביבתנו מתבצעת פעולות מזהמות מסוגים שונים ביניהן פעולות הקשורות בתעשייה וחקלאות. כתוצאה, גם המים הנקווים אינם איכותיים דיים על מנת לקיים את בעלי החיים והצמחים בבריכה.

גם אם שפר גורלה של בריכת חורף והיא נמצאת בשטח פתוח המוגן מזיהום ונקווים אליה מים באיכות טובה, הרי שלא תמו הקשיים של בעלי החיים והצמחים המתגוררים בבית גידול ייחודי זה. בבריכת החורף קיים מרכיב קיצוני של חוסר וודאות: לא ניתן לדעת האם השנה תהיה שחונה או ברוכה ובמידה ויירדו גשמים אין לדעת מתי יגיעו היורה והמלקוש ובאיזו תכיפות יירדו הגשמים שביניהם. טמפרטורת המים יכולה להשתנות בקיצוניות בימים חמים וקרים, וכן בין היום ללילה וכך גם עוצמת הקרינה, וכתוצאה כמות הצמחייה שתפתח במים ואחוז החמצן שיהיה בבריכה. השינויים הקיצוניים בבית הגידול דורשים התאמה ייחודית של בעלי החיים המסתמכים עליו. בשל כך קיימים מיני בעלי חיים אותם ניתן למצוא רק בבית גידול זה. היתרון של בעלי חיים אלו הוא דווקא השינוי המתמיד בבית הגידול וחוסר העקביות בתנאים בו, גורמים אלו מרחיקים מבית הגידול טורפים פוטנציאליים (כמו דגים למשל הזקוקים למקור מים קבוע ויציב) ומייצרים מקום בטוח לדרי בריכת החורף.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן להציג תמונות של בריכת החורף בעונות השונות של השנה ביחס למראה שלה בעונה בה אנו נמצאים בעת ההדרכה.

בריכות החורף במגדל צדק

■ תחנה: בסמוך לאחת הבריכות

נושאי ההדרכה: בסקר שנערך בגן הלאומי במהלך שנת 2019 נצפו 138 מיני ציפורים. כ-30 מתוכם קיננו בגן באזור מצוקי המחצבות ובריכות החורף. 7 מיני ציפורים ייחודיות לבית הגידול של בריכות החורף ביניהן 4 סוגי ביצניות, טבלן, ברכיה וסיקסק. בנוסף נצפו באזור בריכות החורף גם יונקים ביניהם חזיר בר, גירית מצויה, צבי א"י, שועל מצוי, צבוע מפוספס ומריון מצוי²¹. אם נתבונן אל תוך המים אולי נוכל לראות מינים שונים של דו חיים, חיפושיות וחרקי מים, רכיכות וסרטנים. מרבית בעלי החיים הדורים בבריכת החורף נמצאים בתרדמה ומתחפרים בקרקע בתקופה בה הבריכה יבשה. חלק מבעלי החיים תלויים בהתמלאות הבריכה במי הגשמים על מנת להשלים את מחזור חייהם, וקצב ההתפתחות שלהם תלוי באופן ישיר בכמות המים ובטמפרטורה של הבריכה. בנוסף ניתן להתבונן בצמחי המים השונים המצויים בבריכה אשר גם להם אסטרטגיות ייחודיות. בניגוד לצמחייה סביב המצהיבה בקיץ ומוריקה בחורף, צמחי המים מוריקים ופורחים בעונה החמה בעוד שבחורף הם שרויים בתרדמה. לסיכום מדובר בבית גידול ייחודי הזקוק להגנה ומכיל בתוכו מינים של בעלי חיים וצמחים אשר חלקם מצויים בסכנת הכחדה בארץ ואף בעולם.

הערות: ר' מגדיר לבעלי חיים בבריכות חורף²².

²¹ הנתונים מתוך ניטור אוכלוסיית העופות בגן לאומי מגדל צדק, סיכום פעילות אפריל – דצמבר 2019, שי בליצלאו, רשות הטבע והגנים.

²² למידע - WWW.CONSERVATION.AAI.CO.IL | STORAGE.CET.AC.IL

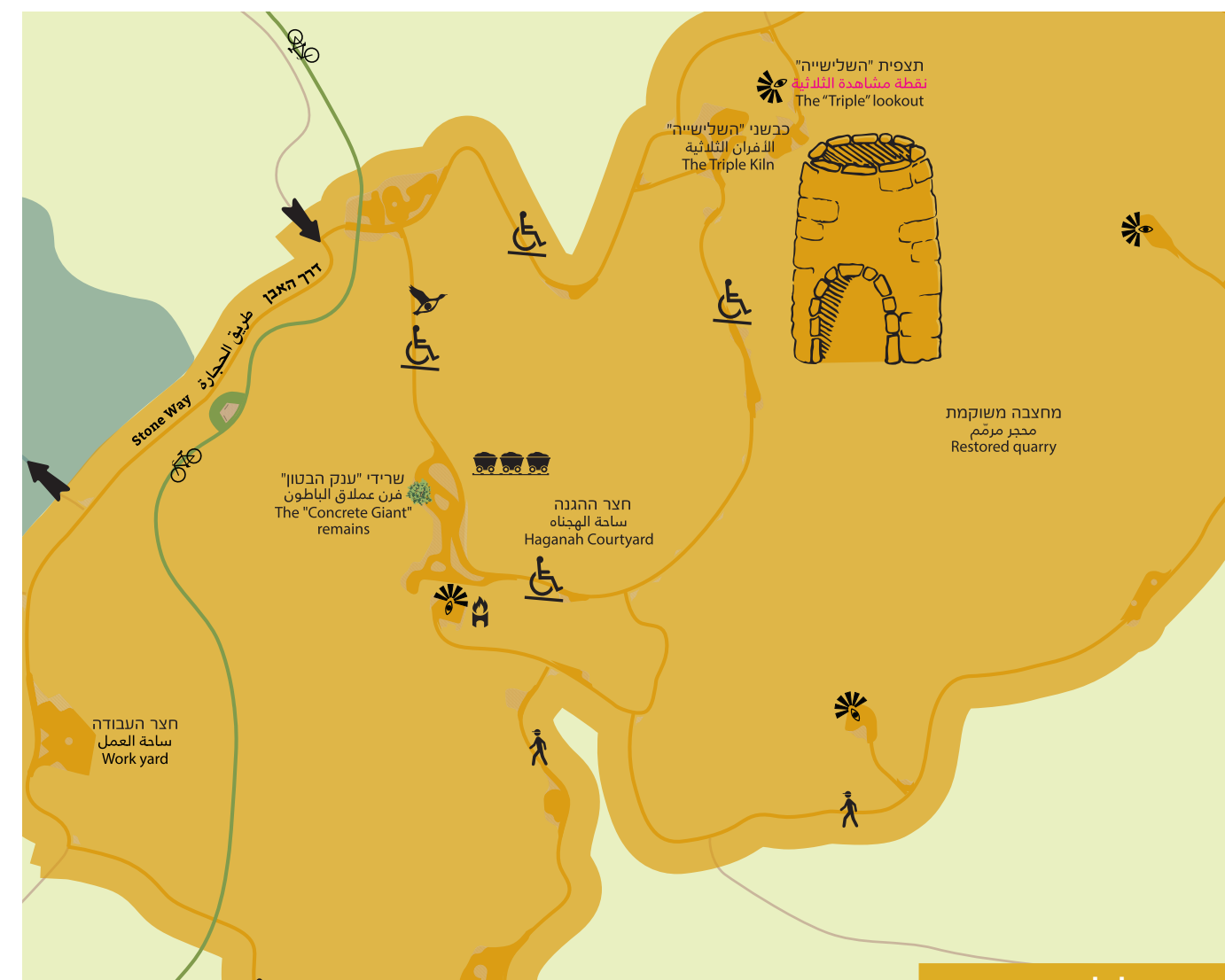

על המסלול

דרך האבן כוללת בתוכה שלושה מסלולים מומלצים:

- 1 המסלול הקצר** – מסלול מעגלי המונגש לכיסאות גלגלים. המסלול מתחיל במבואת הכניסה, עובר דרך כבשני "השלישיה", חוצה את המחצבה המשוקמת לכיוון דרום ומגיע אל חצר ההגנה וממנה חוזר אל מבואת הכניסה.
 - 2 המסלול הבינוני** – מסלול מעגלי. המסלול מתחיל במבואת הכניסה, עובר דרך כבשני "השלישיה" ומטפס אל מצוק המחצבה המשוקמת. ההליכה לאורך המצוק כוללת תצפיות לחלקי הגן הלאומי. המסלול מגיע אל הפיר של כבשן סלונים ויורד ממנו אל חצר ההגנה וממנה חוזר אל מבואת הכניסה.
 - 3 המסלול הארוך** – מסלול מעגלי. חלקו הראשון מהמבואה ועד התצפית מראש כבשן סלונים זהה למסלול הבינוני. מכבשן סלונים ממשיכים ללכת לכיוון דרום בין המחצבות המשוקמות ומגיעים אל חצר העבודה. מכאן ממשיכים במעלה השביל וחוזרים אל נקודת ההתחלה.
- המסלולים בדרגת קושי קלה - בינונית. לא מומלץ ללכת במסלולים אלו בימים בהם עומס חום ויש להצטייד במים, נעלי הליכה וכובע במסלול הבינוני והארוך. יש להישמר בעת ההליכה על שפת המצוק וללכת בשביל המסומן בלבד. אין להיכנס אל תוך כבשני הסיד לאורך המסלול.

בחלקו המזרחי של גן לאומי מגדל צדק ניתן למצוא שלל עדויות לתעשיית חציבת האבן והפקת הסיד לאורך השנים. סיפור מורשת האבן בעל רבדים רבים והוא כולל בתוכו תכנים מסוגים שונים ביניהם גיאולוגיה, טבע, היסטוריה, אקולוגיה וטכנולוגיה. אילו אבנים יכלו לדבר, היו וודאי יודעות לספר את סיפורן משחר הימים ועד ימינו. מסלול דרך האבן עוסק בדברי האבן והאדם. המטיילים שיעברו בדרך האבן ילמדו על המקום מן הבסיס, הלא הוא סלע הגיר והיווצרותו, וכן על האבן כמשאב וחומר גלם, על השימוש שנעשה באבנים, על ההתפתחות הטכנולוגית בייצור הסיד וחומרי הבנייה האחרים ועל סיפורם של האנשים שחצבו, סיתתו והפיקו סיד לאורך השנים. לסיפור האנושי נלווה גם סיפור אקולוגי העוסק בהשלכות הסביבתיות של תעשיית האבן, ובתהליך השיקום המורכב של הגן הלאומי.

מפת מסלול דרך האבן

תמצית תחנות המסלול

לפניכם התחנות המומלצות במסלול הארוך והן כוללות בתוכן את המסלולים הקצרים יותר.

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
1	מבואת כניסה	סלע גיר	היווצרות גיאולוגית של האזור. תכונות סלע הגיר, תעשיית האבן. רקע כללי	5 דק'
2	כבשני השלישיה	כבשני סיד	כיצד פועל כבשן סיד, הבדלים בין הכבשנים הקדומים למודרניים, הסיד ושימושיו	5 דק'
3	מעל כבשני השלישיה	מיכל חומר הבערה, פתחי אוורור בראש הכבשן	אנרגיה להפקת הסיד, המעבר מהסקה עם סירה קוצנית להסקה בעזרת מזוט	5 דק'
4	על המצוק	המחצבה המשוקמת, נופים הנשקפים מהמצוק	עבודות החציבה, הנזק הסביבתי והשיקום	5 דק'

מס'	מיקום תחנה	מה מראים לקהל?	נושאי הדרכה	משך
5	בתוך מחצבה	המחצבה המשוקמת, אבני הדרך	עבודות החציבה, הנזק הסביבתי והשיקום, אבני הדרך ההיסטוריות לאורך הדרך	בדרך
6	חצר ההגנה	ראש כבשן סלונים, תצפית אל בריכות החורף, ענק הבטון, הקרונות	היחסים בין כפר חוצבים למגדל יאבא, התפתחות ההגנה היהודית, ענק הבטון, המרד הערבי והיחסים בין היהודים לערבים עד מלחמת העצמאות, המחצבה והבנייה סביב	10 דק'
7	הליכה בין מחצבות וכבשנים	צמחים ובעלי חיים מזדמנים, אזור שעבר שיקום מול אזור שעדיין מופר	המצוקים כבית לקינון, שמורת נחל שילה המסדרון האקולוגי, מחצבות פעילות	5 דק'
8	חצר העבודה	כבשני סיד, שולחן התוצרים	העבודה במחצבות ובכבשנים, החומרים שהופקו במגדל צדק	5 דק'

תכנים מרכזיים

אבן גיר

הגיר הוא סלע משקע המורכב מהמינרל קלציט (סידן פחמתי). סלע הגיר נוצר בסביבה ימית רדודה והמקור העיקרי של הסידן הפחמתי המצוי בו הוא בעלי חיים ימיים. אבן הגיר עמידה בפגעי מזג האוויר ונוחה לכרייה ולסיתות ועל כן היא משמשת חומר גלם מצוין לבנייה. בארץ סלע הגיר נפוץ מאוד ויש לו שימושים רבים, ביניהם גם ייצור סיד כחומר מילוט. באזור מגדל צדק מחשופי סלע גדולים מאוד של סלעי גיר המתאימים לתעשיית הסיד, וסלעי דולומיט (סלע הדומה בתכונותיו לסלע הגיר אך קשה ממנו ומורכב גם מהמינרל 'דולומיט') המתאימים לתעשיית האבן.

הסקת כבשן סיד
אוסף מטסון, ספריית הקונגרס האמריקאי

סיד, כבשני הסיד

בגן לאומי מגדל צדק ניתן לעקוב אחר ההתפתחות הטכנולוגית של ייצור הסיד בשלושת אלפי השנים האחרונות. הכבשנים הקדומים באזור זה מתאפיינים בבור עגול החפור באדמה ומדופן באבנים גדולות. לכבשן הסיד המסורתי שני חלקים עיקריים. החלק התחתון, שבדרך כלל היה חפור באדמה, שימש כתא הסקה והיה מקורה בכיפת אבן. החלק העליון, התנשא לגובה של מספר מטרים והכיל אבני גיר קטנות. בתא התחתון היו שני פתחים, פתח ההסקה ופתח קטן יותר לאוורור. לאחר בניית הכבשן וטעינת האבנים לשריפה החל תהליך ארוך של הסקת הכבשן במשך שבעה ימים. הטמפרטורה בתא ההסקה הגיעה לכ-1,000 מעלות. את הכבשן הסיקו בעזרת צמחים. לאחר שבוע של בעירה היה צורך להמתין מספר ימים עד שאבני הסיד הפריכות יתקררו ואז ניתן היה למכור אותן כפי שהן, או לפורר אותן לאבקת סיד. (ההיסטוריון קאטו מסביר על אופן בנייתו של הכבשן המסורתי²³). הכבשנים הקדומים לא השתנו הרבה עד ראשית המאה העשרים והשינויים היו בעיקר במבנה ובגודל. בתקופה מאוחרת יותר הסיקו את הכבשנים גם בסולר או מזוט²⁴. הכבשנים המתקדמים היו רב פעמיים אך פעולתם לא הייתה רציפה. דופן הכבשן היה מוצמד למצוק על מנת לאפשר גישה לפתח ההזנה העליון²⁵.

כבשני השלישיה
קרן עוז

²³ קאטו, היסטוריון שחי מסוף המאה השלישית לפנה"ס עד לאמצע המאה השנייה לפנה"ס

²⁴ תיאור תהליך מודרני להפקת הסיד (ירחון סולל בונה 1949) - WWW.HISTORICAL-ARCHIVE.SHIKUNBINUI.COM - מתוך

הארכיון ההיסטורי של שיכון ובינוי

²⁵ מתוך ששון א. (2008) מגדל צדק - תיעוד כללי ארכיאולוגיה ומורשת, אשקלון

המחצבות הפך האזור לאתר פיראטי לפינוי פסולת והושלכה בו בעיקר פסולת בניין. בשנת 2005 הוכרז השטח כגן לאומי ובעשור האחרון נערכות ברחבי הגן פעילויות פיקוח, פינוי פסולת ושיקום סביבתי.

הכפר מג'דל יאבא

מג'דל יאבא, שפירושו: מגדל יפו. (תרגום השם מהשפה הערבית, מגדל יפו מכיוון שניתן היה לצפות מהכפר אל העיר יפו) היה כפר ערבי ששרידיו נמצאים בשטח הגן הלאומי. הכפר כונה גם מג'דל צ'אדק על שם השייח' צ'אדק אל ג'מעני שהשתלט על האזור במאה ה-19 ובנה בית אחוזה על חורבות המצודה הצלבנית במקום. השייח' צ'אדק גבה באופן בלתי חוקי מיסים מהעוברים באזור עד אשר הוגלה על ידי השלטונות העות'מאניים. "בתקופת המנדט השתייך הכפר לנפת רמלה מחוז לוד (1945). על פי סקר הכפרים שהתקיים בשנת 1945 שטחי אדמותיו היו 26,632 דונם והכפר מנה 1,520 נפשות. במלחמת העצמאות הכפר שימש בסיס לכוח הערבי ובו התבצרו חיילים עיראקים. ב-13 ביולי 1948 נכבש הכפר על ידי לוחמי חטיבת אלכסנדרוני, תושביו הפכו לפליטים ונמצאים, ברובם, במחנה הפליטים בלאטה שבשכם²⁷."

"...כל שכונה בכפר הייתה מיושבת בבני חמולה אחרת, ובכל אחת ניצב דיואן (חדר הארחה) לקבלת אורחים ולמפגשים ציבוריים. בשנת 1888 נוסד בכפר בית-ספר, בו למדו 147 תלמידים באמצע שנות ה-40 של המאה ה-20. ב-1935 נבנה בכפר מסגד, ובנוסף הייתה בו מרפאה. התושבים התפרנסו מגידולי בעל כגון חיטה, תירס, שעורה ושומשום, וכן מגידול ירקות, הדורים ובננות שהושקו ממי בארות²⁸. במסלול "דרך האבן" בולטים כבשני הסיד. כבשנים אלו הינם נקודות ציון לעבודה והתעשייה העברית וליחסים בין התושבים הערבים והיהודים באזור טרם קום המדינה.

מחצבות – טכנולוגיה, שיקום

מחצבה היא מקום ממנו מוציאים חומרי גלם מהאדמה. קיימים מגוון חומרים שניתן לכרות מהאדמה ומהם ניתן לייצר שלל חומרי בנייה כגון בטון, מלט, חול, סיד, אספלט ועוד. ברחבי הארץ ניתן למצוא מחצבות בנות מאות ואלפי שנים, ממחצבות הנחושת מתקופת האבן בתמנע ועד מחצבות מודרניות המשמשות את האדם כיום. במחצבות הקדומות²⁶ השתמשו החוצבים ב'תעלות ניתוק' – תעלות אלו נחצבו סביב האבן בעזרת אזמלים וקרדומים והאבנים הוצאו אחת אחת ממשטחי הסלע. עם הזמן, האמצעים הטכנולוגיים השתנו והחוצבים השתמשו באמצעים מכאניים שונים. כיום כלים כבדים משמשים בפעולת הכרייה והחציבה וכ-12,000 טון של חומר נפץ משמשים את פעילות הכרייה והחציבה בשנה אחת בארץ.

בישראל יש כשבעים מחצבות פעילות מהן חוצבים גיר, דולומיט, טוף, בזלת, כורכר, גרניט, חרסית, פוספט וחול. פעילות הכרייה יוצרת נזקים שונים לסביבה. בין הנזקים ניתן למנות: כריית בורות ויצירת מפגעים בטיחותיים, אבק ופגיעה בדרכי הנשימה של המתגוררים בסמיכות למחצבות, רעש, מפגעים חזותיים, פגיעה בבעלי חיים וצומח, סחף, שינוי משטר זרימת נחלים ועוד. מחצבות האבן הינן המחצבות אשר גורמות למירב הנזקים הסביבתיים והינן גם המורכבות ביותר לשיקום. ברחבי הארץ למעלה מ-250 מחצבות נטושות. מרבית המחצבות ננטשו כיוון שלא נותרו בהן חומרי גלם איכותיים לכרייה. לעיתים תכופות המחצבות הנטושות למטמנות פסולת (על פי רוב באופן לא חוקי). בשנת 1973 תוקנה פקודת המכרות וב-1978 הוקמה הקרן לשיקום מחצבות. תפקיד הקרן הוא למצוא מקור מימון לפתרון הבעיות הנוצרות בעקבות פעילות החציבה. ממועד הקמת הקרן לשיקום מחצבות, כל מחצבה חדשה מחויבת בהגשת תכנית הסדרה ושיקום המחצבה. מחצבות ישנות ונטושות אשר מוכרות על ידי הקרן כאתרים שיש לשקמם, עוברות תהליכי ניקוי, פינוי ושיקום.

באזור מגדל צדק שרידי מחצבות קדומות לצד מחצבה פעילה הגובלת מדרום לגן הלאומי (ממזרח לנחל שילה). עיקר עבודות החציבה והפקת הסיד בשטח הגן הלאומי התקיימו משנות העשרים ועד שנות השבעים של המאה העשרים. עם נטישת

²⁷ מג'דל צאדק מתוך ויקיפדיה 14.09.2016 - HE.WIKIPEDIA.ORG
²⁸ מג'דל יאבא מתוך האתר 'זכרות' 14.09.2016 - WWW.ZOCHROT.ORG

²⁶ סרטון המציג שיטות קדומות לסיתות אבן גיר - WWW.YOUTUBE.COM

בבעלות משותפת של יהודים וערבים, והפועלים עבדו זה לצד זה. הרופא היהודי שהגיע מפתח תקווה טיפל גם בערביי הכפר. חברי גבעת השלושה שעבדו במחצבות נדרשו להגיע אל העבודה בארבע לפנות בוקר ועשרה מהחברים שכרו חדר בכפר הערבי על מנת לעמוד בדרישה זו. דוגמאות אלו מעידות כי התקיימו שיתופי פעולה והיו יחסים שהתבססו על צורך כלכלי ועל רצון טוב בין היהודים לערבים במגדל צדק. עד 1936 מתוארים יחסים טובים, אם כי מוזכרים שני אירועים אלימים של מקרי שוד שהתרחשו ב"מחצבות סלונים" על ידי ערביים מהאזור. במהלך המרד הערבי במאי 1936 נערכה הסתערות ערבית על המקום. ההסתערות כללה הרס של מכונות החציבה, המשרפה, בית החרושת למימן, מכונות לגריסת חצץ, מפעל קטן ליצירת צבע סיד, מחסנים ובתים. בעקבות התקפה זו נפסקה העבודה העברית במקום ובעלי המפעלים היהודים החליטו להקים כוח של נוטרים ולעבור לעבודה עברית. היחסים בין היהודים והערביים התדרדרו עד מלחמת העצמאות, במהלכה נכבש הכפר הערבי ותושביו נמלטו לשכם.

כפר חוצבים

'כפר חוצבים' הוא כינוי להתיישבות היהודית במגדל צדק. זוהי נקודת היישוב הראשונה בארץ שמטרתה התבססות על חרושת אבן. נעשו ניסיונות קודמים לעבודה יהודית באבן בהר טוב, ירושלים, חיפה, טבריה ובכרמל, וכולם לא צלחו. ראשיתה של ההתיישבות היהודית במקום התבצעה ביוזמתה של חברת 'סולל בונה' להקמת מחצבה יהודית ראשונה במגדל צדק²⁹.

הקבוצה הקימה שני צריפים ללא רצפות, האחד למגורים והשני לחדר אוכל. על חיי הקבוצה והקשיים ניתן ללמוד מהמצוטט: "ולא ייפלא – מספרת בלה אשתו של אליהו – שישבנו בחדר האוכל עם רגלים מורמות על הספסלים מפאת העכברושים והעקרבים שהתרוצצו בצריף בחופש מלא"³⁰. לימים בלה מונתה לחובשת הקבוצה. לרשותה עמד ארון תרופות קטן ובו משחה שחורה, יוד, שמן קיק וכדורים נגד כאב ראש ושיניים. בהמשך הגיעה ד"ר רבקה קמינסקה על חמור מפתח תקווה פעם בשבוע.

מחצבה משוקמת

היחסים בין תושבי הכפר לחברי כפר חוצבים

החל משנות העשרים של המאה העשרים היחסים בין תושבי הכפר הערבי ליהודים, שעבדו במחצבות וכבשני הסיד במגדל צדק, היו מורכבים. הערבים היו הבעלים של מרבית הקרקעות (מעט קרקעות נרכשו על ידי יזמים יהודים) ומרבית הפועלים במחצבות היו ערביים מהכפר ומהאזור. עם התיישבותם של יהודים באזור הפכו היהודים תחילה לשכנים ובהמשך למתחרים על מקור הפרנסה. כל הידוע לנו על היחסים בין המתיישבים היהודים והערביים עולה מתוך טקסטים שנכתבו על ידי המתיישבים היהודים באזור ועליהם. מכתבי קבוצת טיטלבוים, שהייתה הקבוצה היהודית הראשונה שהגיעה להתיישב ולעבוד בסמיכות לכפר הערבי בשנת 1924, עולה כי המחסור במים ובמזון ממנו סבלו חברי הקבוצה נפתר על ידי סיוע מתושבי הכפר מג'דל יאבא. עם התפתחות המחצבות וכבשני הסיד חלק מהמחצבות היו

²⁹ ר' נספחים

³⁰ רייכר מ. 1968, העמדה הקדמית (עמ' 19), דפוס מל"ן, תל אביב.

קרוניות וכבשן סיד במגדל צדק
ארכיון שיכון ובינוי

ב-1931 ההסתדרות לקחה חסות על המקום וחידשה את העבודה במגדל צדק. ההסתדרות קיימה שותפות עם ערבי מחיפה בשם טאהר קרמן שחכר את הקרקעות מערביי המקום והעבודה במחצבה הפכה להיות עבודה יהודית-ערבית. ב-1932 שלושה יהודים (סלונים, בר לוי וקרצ'מר) רכשו 65 דונם, ייבאו מכונות מודרניות והקימו את כבשן הסיד המודרני היחיד מסוגו במזרח התיכון. הכבשן התנשא לגובה של 32 מטרים ותוצרתו נחשבה מצוינת. כמו כן הוקם גם מפעל למימת הסידן (משחה רכה המורכבת מסיד ומים) בו עבדו בעיקר יהודים.

העבודה התבצעה באמצעות פטישים וחומרי נפץ שהוכנו באמצעים פרימיטיביים. התוצרת הובלה בקרונות (דקוביל) על גבי פסים שהונחו על פני מרחק של 3-4 ק"מ ממקום החציבה עד למפגש עם מסילת הברזל בתחנת ראש-העין. מטרת הקבוצה הייתה להקים כפר של חוצבים וחקלאים במגדל צדק. חברי הקבוצה לא הצליחו לגייס כספים לרכישת הקרקעות. באין תקווה ליישוב קבע, חברי הקבוצה עזבו את המקום.

ב-1925 הגיעה למקום "קבוצת הכ"ג" של חברי החלוץ מבסרביה ורומניה. קבוצה זו מנתה כ-50 איש וביניהם מספר משפחות עם ילדים. בנוסף לשני הצריפים שהיו, נבנו ע"י 'סולל בונה' צריפים נוספים, ביניהם אחד ששימש כבית ילדים ושני כחדר תרבות וכן צריפים נוספים, שהתאימו לחיים הקולקטיביים של הקבוצה. את מי המקלחת הוביל ערבי מהכפר מג'דל יאבא אל חברי הקבוצה. המתיישבים ניסו לשוות למקום צביון של יישוב קבע, טיפחו חצר, הקימו מחסן כלים, גידלו פרחים, מטפסים ושיחים. מוכתר הכפר התנגד לנטיעת עצים מכיוון שטען כי כאשר יהודי נוטע עץ הוא רואה את האדמה כקניינו הפרטי. על אף זאת, היחסים עם הערבים היו טובים. בהתיישבות הקטנה התקיימה פעילות תרבותית ענפה שכללה הרצאות, ארוחות משותפות, שירה וריקודים.

העבודה הייתה קשה וכך גם התחרות עם מחצבות אחרות. התוצרת של מגדל צדק הובלה בקרונות על המסילה עם זוג פרדות לתחנת הרכבת בראש העין וממנה ברכבת ללוד ותל אביב. ההובלה ייקרה את מחירי האבן. המחצבות של הערבים בבית נבאלה התחרו במחירי האבן ו'סולל בונה' הפסידה את ההזמנה הבריטית לסלילת כביש תל אביב- פתח תקווה. בשנת 1927, עם המשבר הכלכלי הגדול, ירד נפח העבודה במקום ו'סולל בונה' לא שילמה לקבוצה על עבודתה. חברי הקבוצה עשו ככל יכולתם להישאר במגדל צדק. מספר חברים, ביניהם דב טבצ'ניק הקימו את 'קואופרטיב החוצב' אך ב-1928 אחרוני החברים נאלצו לעזוב את המקום.

שיטת השמירה שהנהיג יצחק שדה³² הייתה בשוטטות במקום דבקות בעמדות. פעילות ההגנה כללה תקשורת בעזרת איתותים ביום ובלילה מביצורי חצר סלונים לכפר סירקין בו הייתה עמדה מעל מגדל בריכת המים. במגדל נערכו אימונים וניסיונות בפיצוצים כיוון שאלו היו הקולות הקבועים שבקעו מן המחצבות והדבר לא עורר בבריטים ובערבים חשד. ההגנה ייצרה במקום רימונים ויצאה למארבים בהנהגתו של יצחק שדה כנגד הכנופיות הערביות.

ב-1941 סופחה מחצבת מגדל צדק למפעלי סולל בונה שנקראו 'אבן וסיד'. ב-1945 בר לוי יצא מן השותפות ומכר את חלקו ל'אבן וסיד', סלונים עזב גם הוא ב-1950 ואחרון עזב קרצ'מר. ב-1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה והירידה בביקוש הצבאי למוצרי אבן, חזר ועלה המתח בין העובדים היהודים לערבים. באותה עת החלה גם התארגנות ערבית לאומית שראשיה טענו כי "מגדל צדק ואדמותיה שייכים לערבים, כשם שתל אביב ופתח תקוה שייכות ליהודים". בשנת 1947, אילצו מאות תושבים ערבים את היהודים לעזוב את המקום והמחצבות ניטשו. עם פרוץ מלחמת השחרור נהרסו המפעלים בשנית.

לאחר קום המדינה שוקמו המחצבות והכבשנים, והתחדשה העבודה במחצבות הסמוכות. בתוך זמן קצר הוקמו והופעלו באזור 21 מחצבות, 22 מגרסות וכבשני סיד. מספר הפועלים הגיע ל-700 איש, בכללם 70 פועלים מתושבי כפר קאסם. מועצת פועלי פתח תקוה ערכה קורסים בחציבה לשילוב עולים חדשים במחצבות. השנים 1949-1951, היו שנות שיא בהפקת אבן במגדל צדק.

במחצבה עבדו סך הכל כ-120 פועלים יהודים וערבים והיחסים ביניהם היו תקינים. ב-1933 התוצרת של מגדל צדק שווקה לכל דורש ובתי תל אביב והשרון נבנו מאבני המחצבה. מדו"ח מועצת הפועלים בפתח תקווה 1933-1935 עלה כי במגדל צדק תשע מחצבות יהודיות שהעסיקו 316 פועלים, מתוכם 48 יהודים; 36 במחצבות ו-12 אצל סלונים. כל בעלי המחצבות מכרו את הסחורה תחת המותג "עבודה עברית מאורגנת". העבודה הקשה ביותר הייתה בכבשנים. היא כללה את הוצאת הסיד הרוחח מן הכבשנים, טעינתו בשקים והעמסתו במכוניות המשא. במהלך העבודה נפצעו פועלים באופן קבוע ואף נהרגו. 'פטישניק' במחצבה (האדם שעבד עם פטיש שמשקלו 14 ק"ג בעזרתו ניפץ את הסלעים) השתכר 45 גרוש ליום ופועל רגיל – 35 גרוש (לעומת עבודות חקלאות בפרדסים בהן השתכרו הפועלים 17-20 גרוש ליום עבודה)³¹.

ב-29.05.36 במהלך 'המרד הערבי' הסתערו על מגדל צדק ערבים שהגיעו מאזור לוד. במהלך הלילה נהרסו מכוונות החציבה, המשרפה, בית החרושת למימן, המכוונות לגריסת חצץ, המפעל ליצירת צבע סיד, מחסנים ובתים. מלאכת ההרס נמשכה לסירוגין במשך חודשים מספר במהלכם אסרו השלטונות הבריטים על עבודה ונוכחות יהודית במקום.

אחרי הרס המפעלים ב-1936 החליטו השותפים סלונים, בר לוי וקרצ'מר להקים מחדש בעבודה עברית בלבד. חמישים ושניים שומרים מאגודת השומרים נשכרו לצורך ההגנה על המקום. מפקד השמירה היה יצחק שדה (לנדוברג), לימים מקים פלוגות השדה והפלמ"ח. במגדל צדק הותקנו ביצורים, עמדות, גדרות ובתי אבן לפועלים. הוקמו גם מטבח פועלים, חדר אוכל, מרפאה, ספרייה ושירותים והתקיימו שיעורי ערבית. (ע"פ הדוח של בר לוי הוקמו במקום בתי דירות שחוברו לחשמל ולמים ל-100 שומרים ופועלים).

במחצבת סולל בונה נבנה מבנה בטון ועליו עמדה מבוצרת. על כבשני גורפינקל וסלונים הוצבו שתי עמדות מבוצרות. בחצר סלונים ארבע עמדות מבוצרות. השומרים היו כפופים למשטרת רמלה הבריטית ומאוחר יותר סופחו למשטרת הנוטרים העבריים ברמת גן. בסופי שבוע, בהיעדר השגחה בריטית, נערכו במקום בסתר אימוני ההגנה.

³² סרטון קצר על יצחק שדה - WWW.HISTORICAL-ARCHIVE.SHIKUNBINUI.COM

³¹ המלחמה על תנאי ההעסקה - WWW.HISTORICAL-ARCHIVE.SHIKUNBINUI.COM

משימת כיבוש האזור הוטלה על שני גדודים, גדוד 32 של חטיבת אלכסנדרוני וגדוד 145. טרם המבצע המודיעין אסף ידיעות, השיג תצלומי אוויר ואף חיבר קו לטלפון האויב והאזין לשיחות בין מגדל צדק לעיראקים ולירדנים.

כוחות האויב נפרסו באזור בחלוקה הבאה: פלוגה עירקית סדירה ישבה במגדל צדק, בראש העין ישבו שתי מחלקות עירקיות ומחלקת משוריינים ובכפר קאסם פלוגה רזרבית, מחלקת משוריינים וסוללה של תותחי שדה. בבית נַבְּלָה ישבה פלוגה של הלגיון הירדני.

מולם הכוח היהודי כלל שלוש פלוגות רוביות, גדוד חיל משמר, מחלקות מקלעים בינונים, מרגמות ומשוריינים מהגדוד המסייע של החטיבה וסוללת מרגמות כבדות. כיבוש הכפר תוכנן ל-11.07.48. הכוחות יצאו בלילה ולפנות בוקר נכבש רוב הכפר בהתנגדות מועטה מאוד. למחרת נערכה התקפת נגד בה נהרגו ארבעה יהודים וכפי הנראה עשרים ערבים (עדויות של אפרים אגוזי נוסבוים³³). בסך הכל נהרגו 36 לוחמי צה"ל במהלך הקרבות על מגדל צדק וראש העין.

מלחמת השחרור

תאריך הצבעת האו"ם בנוגע להקמת מדינה יהודית התקרב ועורר תסיסה ומתיחות בין הערבים ליהודים. ב-5.03.48 הוחלט על הפסקת העבודה (המשותפת) במגדל צדק ופינוי המחצבות. באפריל 1948 מספר מונטקה פוז'נסקי כי התקבלה הוראה לעזוב את מגדל צדק וכי לפני עזיבת המקום פורקו המכונות שניתן היה לקחת, מוקשו בריכות הסולר ומה שנותר במקום פוצץ. ב-30.05.48 האצ"ל ניסה לכבוש את האזור אך נעצר בראש העין. ארגון ההגנה שלח למקום פלוגה בפיקודו של דני קורנפלד ובה שלוש מחלקות: אחת במגדל צדק, אחת בכפר סירקין ואחת בגת רימון. פלוגה של הצבא העירקי חנתה מנגד בכפר קאסם.

ענק הבטון על רקע המצודה

'מבצע בתק' (מבצע לכיבוש ראש העין ומגדל צדק) היה חלק מ'מבצע דני' (מבצע כיבוש מרחב לוד – רמלה) והתקיים במערכת עשרת הימים (9-18 ביולי, 1948).

³³ מתוך ריידר (1968) העמדה הקדמית, עמ' 132

פריסת התכנים

■ תחנה: מבואת כניסה

נושאי ההדרכה: הגיאולוגיה והגיאוגרפיה של כל חבל ארץ הן הבסיס לכל מה שיתפתח בו. סלע הגיר הוא הסלע העיקרי במגדל צדק והוא משמש מצע לקרקע, לצומח ולחי האופייני לאזור. בסלע הגיר האיכותי הקיים באזור נעשה שימוש במשך אלפי שנים על ידי האדם. הגיר שימש את האדם כחומר בנייה, הן בצורתו הגולמית, הן כאבן בנייה שעברה סיתות או שבירה לחצץ והן כסיד.

משך: 5-10 דק'

הערות: למצוא עם המבקרים אבני גיר, ללמוד על האבן בעזרת החושים.

■ תחנה: כבשני "השלישיה"

נושאי ההדרכה: כבשני "השלישיה" הם כבשנים שכפי הנראה נבנו בתקופת המנדט. כבשנים מתקדמים אלו היו רב פעמיים אך פעולתם לא הייתה רציפה ועל כן נבנו מספר כבשנים בסמוך זה לזה. כבשן אחד פעל בעוד הכבשן שלצידו התקרר ומהכבשן השלישי הוצאו אבני הסיד והוא הוטען באבני גיר לקראת הפעלתו מחדש.

משך: 5 דק'

הערות: ניתן להראות תמונות של כבשנים קדומים לצורך השוואה.

■ תחנה: מעל כבשני השלישיה

נושאי ההדרכה: בנקודה זו ניתן לראות את פתח ההזנה של הכבשן. סביב הפתח תעלת אוורור שסייעה להגברת עוצמת הבעירה. כבשני השלישיה שלפנינו שייכים לתקופה בה הסיקו את הכבשנים בסולר או מזוט ולצידכם תוכלו לראות בריכת אבן מדופנת ששימשה לאגירת דלק הבעירה. דופן הכבשן הוצמד למצוק על מנת לאפשר גישה נוחה לפתח ההזנה העליון דרכו הוכנסו אבני הגיר שנחצבו במחצבה הסמוכה.

משך: 5 דק'

■ תחנה: על המצוק

נושאי ההדרכה: המחצבה שתחתינו מולאה מחדש בכ-5,000 משאיות עמוסות באדמה שהובאה מאתר הבנייה של השכונות החדשות של ראש העין. המחצבה מולאה באדמת מילוי (שנחפרה לטובת בניית יסודות הבניינים החדשים) ומעליה הונחה אדמת כיסוי (השכבה העליונה של האדמה העשירה בזרעים ופקעות). המחצבה לא מולאה עד לשיא הגובה של המצוק כך שבעלי חיים הזקוקים למצוקים כבית גידול יוכלו לנצל את המצוק וכן על מנת שנוכל להציג בפני המבקרים את השרידים שנותרו כעדות למחצבות שהיו כאן.

משך: 5 דק'

הערות: כדאי להפנות את תשומת הלב גם אל השכונות החדשות והמחצבה הפעילה.

■ תחנה: בתוך המחצבה

נושאי ההדרכה: (במסלול הקצר בלבד) ההולכים במסלול הקצר יוכלו לראות לאורך השביל "אבני דרך" – אבנים ועליהן נקודות ציון היסטוריות חשובות הקשורות להיסטוריה של הגן הלאומי.

משך: לאורך הדרך

■ תחנה: חצר ההגנה

נושאי ההדרכה: המסלול הקצר מוביל אל תוך חצר ההגנה ואילו המסלול הבינוני והארוך מגיעים אל נקודת תצפית הממוקמת מעל החצר באזור בו היה הלוע של כבשן הסיד. בחצר ניתן לראות קרונות משוחזרות להובלת אבנים מהמחצבה אל הכבשן ומבנה בטון שמתוכו צומח עץ חרוב. מבנה זה הוא חלק מ"ענק הבטון" – מדובר בכבשן סיד שהיה הגדול ביותר במזרח התיכון בשנת 1936. במאורעות המרד הערבי פוצץ הכבשן ומבנה הבטון נותר שריד למאורעות. לאחר אירוע זה בו נפגעו גם מבנים אחרים הוחלט לעבור להגנה יהודית במגדל צדק. "חצר ההגנה" מספרת על התפתחות ההגנה היהודית במקום בראשותו של יצחק שדה. המקום היה נוח מאוד לאימונים כיוון שנשמעו ממנו רעשי פיצוץ רמים באופן קבוע בשל עבודות החציבה. בחצר הוצבו ארבע עמדות שמירה מהן לא נותר כאן זכר.

בתוך כבשן הסיד

משך: 10 דק'

הערות: להולכים במסלול הארוך, ניתן לרדת אל החצר ולהתקרב אל ענק הבטון ואף להציץ אל תוכו ולעלות בחזרה אל המשך המסלול.

■ **תחנה:** הליכה בין מחצבות וכבשנים

נושאי ההדרכה: לאורך הדרך ניתן לראות את בריכות החורף ואת הכבשנים הדרומיים הסמוכים אל שמורת נחל שילה ומעבר לו את המחצבות הפעילות. זוהי נקודה נוחה לדבר על הנופים הפתוחים בשומרון ממזרח ועל הנופים הבנויים ממערב ומצפון לנו, להתייחס אל החי והצומח באזור ולעסוק בחשיבות שמירת הגן הלאומי כמסדרון אקולוגי המאפשר מעבר למינים השונים.

משך: 5 דק'

הערות: יש לבחור נקודות הדרכה המשלבות תצפית אל הנושאים המודרכים.

■ **תחנה:** חצר העבודה

נושאי ההדרכה: חצר זו מציגה את העובדים בכבשנים ובמחצבות ואת התוצרים של עבודתם. מדובר בעבודה קשה שגבתה גם קורבנות. מגדל צדק סיפק את חומרי הבנייה לסלילה ולבנייה של ערי החוף והשרון וכיום משמש האתר כריאה ירוקה לנופש ובילוי לתושבי האזור והארץ. זהו המקום לסכם את סיפורה של דרך האבן, סיפור המתחיל באבן הטבעית וחוזר לבסוף אל האבן והטבע אותו אנו מנסים לשקם ולהשיב לקדמותו.

משך: 5 דק'

הנוסע ואן דה ולדה במג'דל יאבא

ח'ואג'ה" הובילני להתכבד בנוכחותו של מארחי רם המעלה. תאר לעצמך אדם למעלה משני מטר גובה בנוי כהלכה, מראה אצילי, אף נשרי, עיניים גדולות, זקן מלא וחרב ענק - כזה הוא שיח' מוסא ממג'דל. ישוב בחדר קטן אך נקי יחסית, מרוהט רק על ידי שטיח קטן, מחצלת ליד האח, חור מרובע בקיר והוא מוקף בכעשרה בנים, כולם ענקים כאביהם. משרתי ואני זקוקים היינו לכגדים יבשים, אך חוקי הנימוס חייבנו לחפוס את מקומנו ליד המארח. אין לי מושג כמה זמן ישבנו במצב נואש זה, אך למרבה המזל התעלף פיליפ וכך נשברו כל חוקי החברה המקובלים. הצעיר המסכן היה מטושטש לחלוטין. לאחר שהשקינו אותו מלוא הפה ויסקי ולאחר ששפפנו את ידינו ורגליו הנוקשים באותו הנוזל, הוא חזר מעט לאיתנו. עתה הרגשתי עצמי מספיק נוח להכריחו ללבוש בגדים יבשים, אך מכיוון שמנהגי הערכים הם שהמארח לעולם לא יפרד מאורחיו, התלבש הנ"ל לעיני כולם. מכאן היה ברור שהיינו זקוקים למעט חום, ואכן הודלקה אש שלחומה התייבשתי מעט ושבתי לתחיה. בנוסף דחפתי כמויות עצומות של ברנדי לפרד ולמוביל הפרדות. למעלה מכך לא היה בכוחי לעשות מפני שהשיח' לא נראה מרוצה עם החופשיות הרבה שבה נהגנו. אילו רק נתנו לי להכין את ארוחת הערב היינו שוברים את רעבוננו תוך חצי שעה, אך כמובן שלא ניתן היה לחשוב על שבירת החוקים המוסריים הנהוגים במקום.

זר נכנס לחדר וחילק קפה ואחר כך נרגילה. את ארוחת הערב עתידים היינו לקבל בבוא הזמן. אלוהים, איזה ערב איום! מה כוחו של כוס קפה בויץ, או יותר נכון בויץ של קפה? סה"כ כפית נוזל ותו לא. מה זה נרגילה מלאה טבק לאחר יום צום? למותר לציין שבני-אדם שופטים אחרים לפי הסטנדרטים שלהם. אני משוכנע שאפילו לא עלה על דעתו של שיח' מוסא עד כמה קרובים לעלפון היינו.

הציפיה לארוחת הערב הייתה כעינוי. לעינוי זה לא העזתי לרמוז אפילו רמז קל שבקלים, להיפך, עוד ניסיתי להסתירו תוך כך שיחה פעלתנית שכיסתה נושאים שונים; השאלות השגרתיות: מה באתי למדוד? ומדוע? לא נשתכחו אף כאן, כבכל מקום אחר. אחר כך הצגתי את המפות והמכשירים ששימשו אותי.

בסביבות השעה עשר הגיעה ארוחת הערב המיוחלת. מגש ענק כמטר קוטרו, מכוסה בפירמידה של אורז ובתוכה חתיכות טלה הונח על שרפרף. השיח' ובניו קרבו עצמם למגש. כל אחד מהם לקח חתיכת פיתה אשר בגמישות רבה שימשה ככלי-אוכל. לנו, כנוצרים, היה זה כבוד רב להתחלק עם מוסלמי בארוחה משפחתית, אך מכיוון שכלי-האוכל שלי עמדו ליד, התחננתי שיאפשרו לי להשתמש בצלחת ובכלי-האוכל האחרים, לפי הנימוסים המקובלים אצלנו. בקשתי זאת לא נדחתה. שוב פנו אלי ב"תפדאל ח'ואג'ה", ואז החילותי ליהנות מהמזון ומכמותו העצומה. אך זה לא נראה לשיח' מוסא. מנת האורז שלקחתי הייתה קטנה מדי לטענתו. 'הרשה לי לעזור לך הפעם' אמר השיח' ובו-זמנית גרף מלוא החופן אורז מההר והעביר את הכמות הזאת לצלחתי. לאחר מכן, ללא מאמץ, קרע חתיכת בשר מהחלק הטוב ביותר ובשתי ידיו בצע אותה לחתיכות קטנות מעל צלחתי, גינונים שלא יכולתי להתעלם מהם. דוחה עד כמה שזה היה, חינוך טוב הניעני מלהתמרד מלאכול את חלקי אשר זה עתה עבר תחת ידי השיח', וכל זאת כשמארחי הטיכסי מתכוון בי בהבעה האומרת: נו, מה דעתך כעת, האם לא עזרתי לך כמאות?...

ישמרנו האל, אתה ודאי חושב שעונש הוא להיתקע אצל שיח' מוסא. כן, גם אני הייתי חושב כך לו לא יכולתי אחרת מלבד להודות שמצאנו מחסה. אתה ממשיך ושואל כיצד הסתדרנו עם מנוחת הלילה. גם כאן עדיין אותם גינונים. האב ובניו נשארו ללון לידי, חדר השינה שלהם הוצע לי על מנת שלא ניפרד אפילו בלילה. הם זרקו עצמם על מזרונם שמיכה מכותנה. כך עשו גם הנוסעים ומורה הדרך, עד שעלות השחר שם קץ לסבל נוראי זה. סבל? הכיצד? כזו שינה מתוקה, נדמה לי שאני שומע אותך שואל. איך אכנה לילה בקרב שנים-עשר נוכרים, ללא יכולת לעצום עין עקב עינויי הפשפשים? לילה שכזה אחרי יום שכזה! אך עתה נשכח הכל. השחר עלה עם חיוך, שתינו קפה על גג הכנין וכינתיים אמר לי השיח' מוסא באדיבות רבה את שמות הישובים שנראו מנקודה גבוהה

מתוך: הרטמן משה, מעבר אפק למורה ולתלמיד, 1987
החברה להגנת הטבע, תרגום כתביו של ואן דה ולדה ע"י אמנון וייגלר

- הרטמן משה, מעבר אפק למורה ולתלמיד, 1987, החברה להגנת הטבע, תרגום כתביו של ואן דה ולדה ע"י אמנון וייגלר.
- טנדלר אברהם ש', חורבת מגדל אפק, גיליון 126, 2014, חדשות ארכיאולוגיות, רשות העתיקות.
- ר' קישור
- כוכבי משה, אפק – אנטיפטריס: חמשת אלפים שנות היסטוריה, 1989, הקיבוץ המאוחד
- לנגפורד בועז, פרחי יואב, סקר חללים תת קרקעיים בשטח גן לאומי מגדל צדק, במעבה ההר כתב עת חצי שנתי לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר ולחקר חללים תת קרקעיים, גיליון 10, מס' 2, סתיו 2020
- מרכוס ג'ני, חורבת מגדל אפק, גיליון 132, 2020, חדשות ארכיאולוגיות, רשות העתיקות.
- ר' קישור
- צוק צביקה, קלונר עמוס, (עור') על מערות הקבורה בגבעת הקברים ר' נקרות צורים 19, מישור החוף וסביבתו, 1993, עמ' 67 - 76 ר' קישור
- רובין ניסן, קץ החיים: מנהגי קבורה ואבל במקורות חז"ל, 1997, הוצ' הקיבוץ המאוחד
- רייכר מ. 1968, העמדה הקדמית, דפוס מל"ן, תל אביב
- ששון אבי, גולסט יואב, מגדל צדק תיעוד כללי – ארכיאולוגיה ומורשת, 2008, רשות הטבע והגנים.
- ששון אבי, מגדל צדק – תיעוד כללי ארכיאולוגיה ומורשת, 2008, הקרן לחקר מישור החוף, רשות הטבע והגנים, אשקלון.
- ששון אבי, חרושת האבן העברית בהדום ההר בעת החדשה, במעבה ההר, מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ 4, 2014, הוצ' אריאל-טלמור. ר' קישור

- TSUK, BORDOWICZ, TEXEL, MAJDAL YABA: THE HISTORICAL AND MATERIAL CULTURE OF A FORTIFIED VILLAGE IN LATE OTTOMAN – AND BRITISH MANDATE – PALESTINE, 2016, EQUINOX PUBLISHING
- TAXEL ITAMAR, MAJDAL YABA: MORE INSIGHTS ON THE SITE IN MEDIEVAL AND LATE OTTOMAN TO MANDATORY TIMES, 2017, EQUINOX PUBLISHING

מדריכים נוספים למובילי קבוצות
ניתן למצוא בדפי הגנים והשמורות
באתר האינטרנט של רשות הטבע והגנים:

1. קסטל - שביל הערכים
2. תל אפק - שביל החצבים
3. תל אשקלון - שביל החולות
4. בית גוברין - עיר בני החורין
5. חאן שער הגיא
6. גן לאומי מגדל צדק
7. גן לאומי הרי יהודה - עין חניה